

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 7-8-9-10
1989-1990-1991-1992

İstanbul-1995

İSLÂM'DA İLİM VE MEDENİYET: KAYNAĞI VE TE'SİRİ

Prof. Dr. Hulûsi Yavuz

1- İSLÂM MEDENİYETİ'NİN KAYNAKLARI:

A) KUR'ÂN-I KERÎM VE RASÛLULLÂH (s.a.v.)'İN SÛNNETİ:

İslâm bir ilim dîni, onun vücûda getirdiği medeniyet de bir ilim medeniyetidir. Hiçbir inanç sisteminde, İslâm'da olduğu kadar, din ile ilim birbirine kaynaşmış değildir¹. Zira İslâmiyet, akla ve aklın eseri olan ilim ve fenne büyük bir ehemmiyet vermiştir. Bunun delili, hem **Kitab** ve **Sünnet**'deki emir ve tavsiyeler, hem de bizatihi milâdî VIII. asırdan XIV. asra kadar dünyâyı rakıbsiz idâre eden **İslâm medeniyetidir**.

Asırlara hükmeden bu büyük medeniyetin birinci kaynağı Kur'an-ı Kerîmdir. Zîra o, ilk âyetinden son âyetine kadar bütün satırlarında ilme ve âlime, akla ve tefekküre, dünyadaki her şeyden daha fazla değer verdiğini belirten Kur'an-ı Kerîm, doğrudan veya dolaylı olarak birçok ilmi ihtivâ etmektedir. Bunların başlıcaları şunlardır: 1- Tefsîr, 2- Hadîs, 3- Tevhîd (Kelâm ilmi), 4- Fıkıh, 5- Usûl-i Fıkıh, 6- Hikmetü't-Teşrîf, 7- Hitâbet ve Mev'iza, 8- Ahlâk, 9- Havâs, 10- Rû'ya, 11- Belâgat, 12- Tasavvuf, 13- Mantık, 14- Riyâziyye (Hesap, Cebir, Hendese), 15- Hey'et (Astronomi), 16- Tabî'iyât (Fizik, Kimya, Jeoloji), 17- Hikmetü't-Tekvîn, 18- Siyer ve İslâm Tarihi, 19- İçtimâ'iyyat Sosyoloji².

Muhakkak ki Kur'an-ı Kerîm'in işaret ettiği ilimler bunlardan ibâret

1 F. Rosenthal, **Knjledge Triumphant**, Leiden 1960, s. 334'den naklen: Mehmed Aydın, "İslâm'a Göre İlim", **Dokuz Eylül, İlahiyat Fak. Der.** III, (1986), 1.

2 Bu ilimlere dâir Kur'an'da mevcut âyetler hakkında bk.: Ö.N. Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi.**, I, s.46-95; Celâl Kırcı, **Kur'an-ı Kerîm ve Modern ilimler**, İstanbul 1981, s.127-226; aynı müellif, **Kur'an-ı Kerîm'de Fen Bilimleri**, İstanbul 1984, s.43 vdd.

değildir. O, Akla hitâbeder; akli ilim yapmaya sevk eder. Bidâyetten beri onu tedkîk eden ulemâ ve ele aldıkları mevzular itibariyle bilhassa aşağıdakileri zikredebiliriz.

Kurrâ; onun kırâatiyle, kelime ve harekelerinin telâffuzu ile;

Gramerciler; (Naviyyûn) i'râbiyle, kelimelerinin iştikâkiyle;

Edebiyatçılar; (Üdebâ) fesâhat ve belâgatiyle;

Müfessirler; (Müfessirûn) lâfız ve mânaları ile;

Kelâmcılar; (Mütékellimûn) aklî delilleriyle, tevhîd esasını beyanla;

Usûl-i fıkıhcılar; (Fukahâ) helal ve haramını ve diğer ahkâmını izahla;

Târihciler; (Müverrihûn) hikâye ve kıssalarıyla;

Vaizler; emsâl, ibret ve temsilleriyle;

Ahlâkcılar; (Ahlâkiyyûn) fazîlet ve kemâliyle;

Fen bilginleri; O'nun, tabî'at sırlarına ve kâinat nizâmındaki hikmetlere dâir olan işaretleriyle meşgul olagelmüşler ve bu hususlarda sayısız eserler te'lif etmişlerdir^{2a}.

Kur'an-ı Kerîm'le yalnız Müslümanlar değil, Müslüman olmayanlar da meşgul olmuş ve olmaktadırlar. O, dünyânın en çok okunan kitaplarından biridir. Onun gibi, başından sonuna kadar her asırda milyonlarca kişi tarafından ezberlenen bir başka kitab daha gösterilemez. Bir Hadîs-i şerifte belirtildiği üzere o, anlatıla anlatıla bitirilemez. Ona doyum olmaz:

"Muhakkak ki ileride karanlık geceler gibi fitneler olacaktır. Yâ Rasûlallâh, denildi: ondan kurtuluş nedir? Buyurduki: Allah taâlânın Kitâbı'dır; onda sizden evvelkilerin kıssası, sizden sonrakilerin haberi ve kendinizin hükmü vardır. O, hezl değil fasıldır (son söz ve hükümdür). Onu kibirlenerek terk edenin Allah belini kırar. Doğru yolu onun gayri-sinde arayanı, Allah dalâlate düşürür. O, Allah'ın sağlam bir ipi, nûr-ı mübîni, zikr-i hakîm ve sırât-ı müstakîmidir. Keyiflerin sapıtmasına, re'yerin dağılmamasına yegâne sebep odur. Ulemâ ona doymaz. Etkiyâ

2a Osman Keskiöğlü, **Kur'an Tarihi**, s.12

Kur'an'ın modern ilimlerle alakası, onlara destek ve ilham kaynağı oluşu hakkında çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bilhassa bk. : Gazi A. Muhtar Paşa, **serâirü'l Kur'an fi Tekvîni ve İfnâi ve İ'âdeti'l-Ekvân**, Dâruhilâfe 1336; Celâl Kırcı, **Kur'an-ı Kerîm ve Modern ilimler**, İstanbul 1982; aynı müellif, **Kur'an-ı Kerîm'de Fen Bilimleri**, İstanbul 1984; Maurici Bucaille, **Kitâb-ı Mukaddes , Kur'an ve Bilim: "La Bible, le Coran, et la Science"**, terc. Suat Yıldırım, İzmir 1981; O. Keskiöğlü, **Kur'an Tarihi**, s. 286-292.

ondan usanmaz. Onun ilmini bilen ileri gider. Onunla amel eden me'cur olur. Onunla hükmeden adâlet eder. Ona sıkı sarılan doğru yola hidâyeti bulur"^{2b}.

Hulâsa, İslâm'ın mukaddes **Kitabı** olan ve hem lâfzı, hem mânâsı, başından sonuna kadar tamâmen Allâh kelâmı olan Kur'an-ı Kerîm, Müslümanlığın iki mühim ve temel kaynağından birincisidir.

İslâm'ın İmân Esasları, ibâdeti, ilmi, hukûku, dünyâ görüşü, siyâsî ve iktisâdî hayâtının kaynağı evvelâ Kur'an-ı Kerîm'dir. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v)'in **Sünneti** gelir.

Hz. Peygamber (s.a.v)'in söz, fiil ve davranışlarından ibâret olan **sünnet**, Kur'an-ı Kerîm'i hem açıklar, hemde sükût ettiği mes'elelere cevap verir.

Allah Teâlâ'nın, Peygamberi Hazret-i Muhammed (s.a.v.)'e vahyettiği âyetlerin ilki, "**oku!**" mânâsına gelen "İkra" kelimesidir.³ Cenâb-ı Hak bu ilk **Kelâm**'ında, nenin nasıl öğrenileceğini belirtmeden umûmî mânâsıyla okumayı emretmiştir. Okumak, hem yazılı bir metni kıraat etmek demek olabileceği gibi; hem de ilim tahsil etmek, cehâleti ortadan kaldırmak ve kâinâtın sırlarını çözen ilimlere vâkıf olmaya çalışmak mânâlarına da olabilir. Onun için İslâm'da ilme ne kadar büyük bir kıymet verildiğini gösteren emirlerin başında bu âyet-i kerîme gelir. Binâenaleyh, beşeriyetin saâdet ve selâmeti bakımından zarûrî olan her türlü ilim ve fenni öğretmek için bundan daha mükemmel bir teşvik unsuru olamaz.

Cenâb-ı Hak, daha sonra kendi zâtından, insanların yaradılışından, "kalem"den, "yazı yazmak"dan, "öğretmek" ve "bilmek"den bahsetmişti.⁴ Bu mefhûmlar da yine, ilim tahsîl ve ilmin ehemmiyeti ile alâkalı kelimelerdir. Allah Teâlâ'nın bunlarla Hak'ka dâvet ve ilme teşvîk ettiği gâyet açıktır. Zâten İslâm'da ilmin gâyesi, insanı Allah'a götürmektir. Kur'an-ı Kerîm'de **واعلموا** "Biliniz" emri ile tenbih edilen, umûmiyetle Allah'ın zâtı ve sıfatlarının tefekkür ve tezekkür edilmesidir.

İslâm'ın ilme ve âlimlere ne kadar üstün bir değer verdiğini ortaya

2b M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir**, I, İstanbul 1935, s.30-31 (Mukaddime).

3 **el-'Alak**, 1

4 Kur'an-ı Kerîm, el-'Alak sûresi, âyet: 1-5; el-Kalem sûresi, âyet: 1; el-Bakara, 31-32, 239, 251, 282; el-Kehf, 65; el-Enbiya, 80; Yâ Sin, 69; Yûsuf, 37; en-Necm, 5; er-Rahman, 4. Bilmek ve öğretmekle alâkalı diğer âyet-i kerîmeler için bk. M. Fu'ad Abdülbâki, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâz'l-Kur'âni'l-Kerîm**, İslâm Kitabevi, İstanbul 1984, s. 469-487.

koyan âyet-i kerîmeler arasında şunlar vardır:

"De ki: (Hiç) bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz akıl sâhibleridir ki, (bunları) hakkıyla düşünürler"⁵

"Allah, içinizden îmân etmiş olanlarla kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini artırır."⁶

"Câhillerden yüz çevir."⁷

"Allah'dan, kulları içinde ancak âlim olanlar korkar."⁸

"Her ilim sâhibinin üstünde daha iyi bilen vardır."⁹

"Rabbim, benim ilmimi artır' de."¹⁰

"(Hazret-i Mûsâ:) Ben câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım."¹¹

"Sakin câhillerden olma."¹²

Bu ve aynı mâhiyetteki diğer âyet-i kerîmeler hangi sebeblerle inzâl edilmiş ve ne gibi şartlar içinde vârid olmuş bulunurlarsa bulunsunlar, ilmin ve âlimin bu derece el üstünde tutulduğu ve cehâletin bu kadar takbîh edildiği her halde başka hiçbir dîn ve disiplin yoktur.

"İlim" ve "âlim" kelimeleri, Arabcada "bilmek" mânâsına gelen, ('a, l, m) harflerinden müteşekkil bir kelimedenden türemişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de aynı kelimenin bütün bu mânâlarına şâmil en az binikiyüz âyet-i kerime vardır.¹³

İslâmîyet, bu sûretle ilmi teşvîk ve âlimleri takdîr ve tebçil ederken cehâleti ve câhilleri de tenkîd etmiştir. Bu arada ilmin temel taşı olan akla da büyük bir kıymet vermiştir. Kur'ân-ı Mübîn'de, akıl ile alâkalı ve aklın en üstün nimetlerden olduğunu gösteren takrîben 65 âyet-i kerime vardır¹⁴. Bu âyet-i kerîmelerde hulâsa olarak: İnsanlar düşünmeye ve tefekkürü sevk edilmekte; akıl sâhiblerinin akıllılık edip kendilerine verilen nimetlere şükrederek bu nimetleri veren Allâh'a nankörlük etmemeleri,

5 ez-Zümer, (39. sûre), âyet: 9.

6 Mücadele, (58. sûre), âyet: 11.

7 el-A'râf (7. sûre), âyet: 199.

8 Fâtır, (35. sûre), âyet 28.

9 Yûsuf, (12. sûre), âyet: 76.

10 Tâ Hâ, (20. sûre), âyet: 114.

10 Tâ Hâ, (20. sûre), âyet: 114.

11 el-Bakara, (2. sûre), âyet: 67.

12 el-En'âm, (6. sûre), âyet: 35.

13 Krş.: M. Fuâd Abdülbâki, el-Mu'cemu'l-Mufehres, li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, İstanbul 1984, s. 469-487, âyetleri sıralamış ve yerlerini göstermiştir.

14 Krş.: H.B. Çantay, Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, (3 cild, 13. baskı, İstanbul 1984), c. I, s. 390; M.F. Abdülbâki, aynı eser, s. 468-69.

O'na inanmaları, O'nun rızâsını kazanmaları, O'nun kudret ve vahdâniyetini tanıyarak O'na şirk koşmamaları; insanların kendilerine ve kâinâta bakıp niçin ve nasıl vâir olduklarını düşünüp imtihan için yaratıldıklarını anlamaları; geçici dünyâ hayâtından sonra ebedî âhîret hayâtı geleceği için, orada Cehennem'de Allâh'ın azâbına mâruz kalmaktan kurtulup Cennet'ine ve ebedî saâdete nâil olmak maksadıyla her akıl sâhibinin Allâh'ın son ve ekmel dîni olan İslâm'ın ahkâmına tâbi olmaları emir ve tavsiye edilmektedir¹⁵. Meselâ:

"Şüphesiz göklerin ve yerin yaradılışında, gece ile gündüzün birbirini ardınca gelişinde, insanlara yarar şeyleri denizde akıt (ıp taşıy)an o gemilerde, Allâh'ın yukarıdan indirip onunla yer yüzünü ölümünden sonra dirilttiği suda, deprenen her hayvanı orada üretip yaymasında, gökle yer arasında (Hakkın emrine) boyun eğmiş olan rüzgârları ve bulutları evirip çevirmesinde akıllı ile düşünen bir kavim için nice âyetler (Allâh'ın varlığına, birliğine ve kemâl-i kudretine delâlet eden birçok âlâmetler) vardır"¹⁶.

âyet-i kerîmesi bunlardan biridir. Burada, modern ilimlerin temelini teşkil eden **tabî'at kanûnlarına** ve birçok fennî ilmin mevzuuna temas edilmektedir: Göklerin ve yerin yaradılışını tedkîk için jeoloji ilmine ihtiyaç vardır. Gece ile gündüzün teşekkülü, astronomi ilminin mevzuudur. Gemilerin denizlerde yüzdürülmesi, meteoroloji ve oşinografi ile gemi mühendisliğinin işidir, yani fizik ve matematik ilimlerinin bilinmesini gerektirir. Gökten inen yağmurun nasıl indiğini bilmek için ise, tabiat ilmine ihtiyaç vardır. Suyun terkîbinin ve husûsiyetlerinin de ancak kimyâ ilminin mevzuu olduğu mâlumdur¹⁷.

Diğer bir âyet-i kerîmede yine doğru akıl sâhiblerine hitâb edilirken mevzular da değişmekte ve çoğalmaktadır:

"De ki: Gelin, üzerinize Rabbinizin neleri harâm ettiğini ben okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak yapmayın. Anaya babaya iyilik edin. Fakîrlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizin de, onların da rızkını biz vereceğiz. Kötülüklerin açığına da, gizlisine de yaklaşmayın. (Kıyas ve zinâ gibi şeylerden dolayı meşrû) bir hak olmadıkça Allâh'ın harâm ettiği cana kıymayın. İşte (Allah) size,

15 Krş: Kur'ân-ı Kerîm, **el-Bakara**, (2. sûre), âyet: 164, 170-71, 179, 197; **el-En'âm**, (6. sûre), âyet: 151; **er-Ra'd** (13. sûre), âyet: 19; **İbrâhîm** (14. sûre), âyet: 52; **en-Neml**, (19), âyet: 67; **el-Hac** (22), âyet: 46; **el-Mü'minûn**, (23), 80; **en-Nûr** (24), 61; **eş-Şu'arâ**, (26, 28); **el-Ankebût** (29), 35, 63; **er-Rûm**, (30), 23, 24, 28; **el-Mü'min** (40), 67.

16 Kur'ân-ı Kerîm, **el-Bakara**, (2. sûre), âyet: 164.

17 Afîf A. Tabbâra, **İlmin Işığında İslâmiyet**, terc., Mustafa Öz, İstanbul 1981, s. 203-204.

aklınızı başınıza alasınız diye bunları emretti"¹⁸.

Cenâb-ı Hak'ın burada temas ettiği mevzular, dünyânın her yerinde, her zaman ve her asırda dînî, hukûkî, ictimâî ve iktisâdî ilimlerin esâsını teşkil etmiştir ve etmektedirler. Burada tekrâr te'yid edilen husus, bu emirlerin isâbetliliğini ve doğruluğunu idrâk, ancak akıl sâhiblerinin işi olduğudur. İslâm'a göre şer'î ve tabi'î bütün ilimler, doğrudan veya dolaylı olarak insanları Allah'ı ve Allâh'ın emir ve nehiyelerini öğrenmeye sevk ederler. Eğer ilim, insanı Allah'a götüremiyor ve kendi isteyerek gelmediği ve isteyerek de gitmediği bu dünyâda ona yarınından emîn olacak şekilde bir hayat yaşatamıyorsa, o zaman imin nükleer silâh yapımından ve dünyayı kana bulamaktan başka neye faydası vardır? Yaradan'ın öğüdü şudur:

"İşte bu (Kur'ân) -onunla tehlikelerden haberdâr edilsinler, O'nun (Allah'ın) ancak bir tek Tanrı olduğunu bilsinler, akl-ı selîm sâhibleri iyice düşünüp öğüt alsınlar diye- (bütün) bunlara bir tebliğdir"¹⁹.

Tehlike, Cehennem azâbıdır. Sebebi, Allah'a şirk koşmak ve O'nun emirlerini, sayısız ni'metlerine rağmen dinlememek ve nefsin heveslerine uymak; aklı kullanamamaktır. Kur'ân-ı Kerim'de akla hitâb eden birçok âyet-i kerîmenin sonu şöyle bitmektedir:

"Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız"²⁰.

"İşte Allah akıllarınız ersin diye size âyetlerini böyle açıklar"²¹.

"Sâlim akıl sâhiplerinden başkası iyi düşünmez"²².

"Size âyetlerimizi kat'î surette açıkladık, eğer düşünürseniz"²³.

"İşte misâller! Biz onları insanlar için irad ediyoruz. Âlim olanlardan başkası onları anlamaz"²⁴.

"İşte biz âyetleri, aklını kullanacak bir kavim için böyle açıklarız"²⁵.

18 el-En'âm, âyet: 151.

19 Kur'ân-ı Kerim, İbrâhim (14. sûre), âyet: 52.

20 el-Bakara, (2. sûre), âyet: 44. Kezâ bk.: 75-76; el-Mâ'ide (5), 58; el-En'âm (6), 32; el-A'râf (7), 169; Yûnus, (10), 16, 42, 100; Hûd, (11), 51; Yûsuf (12), 109; el-Enbiyâ, (21), 10, 67; el-Mü'minûn (23), 80; el-Kasas (28), 60; Yâsîn (36), 62, 68; es-Sâffât (37), 138.

21 el-Bakara (2), 242.

22 el-Bakara (2), 269. Kezâ: er-Ra'd (13), âyet: 19; Sâd (38), 29, 43; ez-Zümer (39. sûre), âyet: 18.

23 Â-i İmrân (3. sûre), âyet: 118.

24 el-Ankebût (29), 43; er-Rûm, 22.

25 er-Rûm, (30. sûre), âyet: 28.

Hayâtın, kâinâtın, tabiat hâdiselerinin ve bizzat insanın kendisinin tedkikini emreden ve böylece Allâh'ın varlığına ve birliğine inanmaya ve ahkâmını tatbîke götüren bu nev'i âyet-i kerîmeler, Orta Çağ'ı İslâm dünyâsı için en parlak devir yapan muazzam İslâm medeniyetinin doğmasına sebep olmuşlardır. Bu medeniyeti vücûda getiren İslâm 'âlimleri teşvîk ve ilhamlarını Allah Kelâmı'ndan ve Nebiyy-iÂhır zamân 'aleyhi salavâtü'r-Rahmân Efendimiz'in Sözleri'nden alıyorlardı. Kur'an'ın ilk ve en salâhiyetli müfessiri olan Habîb-i Rabb-i Ekber ve Seyyidü'l-Beşer Sallallâhu 'aleyhi ve sellem (s.a.v.) de, ilme ve akla verdiği değeri muhtelif vesilelerle beyân etmiştir. Aşağıya, bunlardan sadece birkaçını alıyoruz:

"İlmi, yazı ile muhâfaza ediniz"²⁶.

"Hadîsi yazdığınız zaman senedi ile berâber yazınız"²⁷.

"Allâhım! Ona (ilmi) Kitâb'ı öğret!"²⁸

"ilmin yok olması, cehâletin kökleşmesi, şarabın içilmesi ve zinânın çoğalması kıyâmet alâmetlerindedir"²⁹.

"İki haslet sâhibinden başkasına gıpta edilmez. Bunlardan birincisi, Allah tarafından kendisine mal verilip de Hak yolunda onu sarfa muvaffak olan kimse; diğeri ise, kendisine ilim ve hikmet ihsân olunup da, onunla hükmeden ve onu öğreten kimse-dir"³⁰.

"İlim Çin'de de olsa gidip öğrenin. Zîrâ ilim öğrenmek her Müslümana farzdır"³¹.

İslâmiyetin ehemmiyet verdiği ve teşvîk ettiği ilim, sadece dinî ilimler değildir. Bunun, bütün ilimlere şâmil olduğu, bu son Hadîs-i şerîf ile daha iyi anlaşılır. Şu Hadîslerin de buraya dâhil edilmesinde fayda vardır:

"İlâhî! Faydasız ilimden, hâlis olmayan amelden ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım"³².

26 Ahmed Na'im, (terc.), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I, Mukaddime, İstanbul, 1928, s. 44. Ö.N. Bilmen, *500 Hadîs-i Şerîf*, İstanbul 1974, s. 176-77.

27 A. Na'im, *aynı eser*, *Mukaddime*, s. 44

28 A. Na'im, *aynı eser*, s. 67, Hadîs No: 67.

29 A. Na'im, *aynı eser*, s.69, Hadîs: 71.

30 A. Na'im, *aynı eser*, s. 66-7, Hadîs: 66.

31 Abdurrahûf Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, I, Mısır 1356/1938, s. 443; Mehmed Arif, *Binbir Hadîs*, [yeni baskı], İstanbul 1966, s. 58, Hadîs: 126.

32 M. Arif, *Binbir Hadîs*, s. 74, Hadîs: 173.

"Büyüklerle oturun, 'âlimlere sorun ve hikmet sâhibi hukemâ ile ülfet edin"³³.

"İlim tahsîli için yola çıkan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır"³⁴.

"İlim tahsil edenin, geçmiş günahları af olunur"³⁵.

"İnsanın dinî aklıdır; aklı olmayanın dini de yoktur"³⁶.

"Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz"³⁷.

"Hikmet ve hakikat mü'minin kaybolmuş malıdır, onu nerede bulursa alır"³⁸.

"Âlimler, peygamberlerin vârisleridir"³⁹.

"İlim İslâm'ın hayâtı, imânın direğidir"⁴⁰.

"İlim mü'minin dostu, akıl rehberi, amel de muhâfızıdır"⁴¹.

Netîce olarak İslâm'da ilme çok büyük bir değer verilmiştir. Sâdece değer verilmekle kalınmamış, ilim teşvîk edilmiş, hattâ kadın-erkek bütün Müslümanlara farz kılınmıştır. Onun için İslâm'da ilim-din çatışması yoktur. Yukarıdaki emir ve tavsiyeler karşısında, olması da mümkün değildir. Mîlâdın VIII. asrından XIV. asrına kadar Şark'da ve Garb'da altın devrini yaşayan İslâm medeniyeti, İslâm'ın, ilmin ve aklı ne kadar dostu ve hâmîsi olduğunun isbâtı olmuştur. Bu sâyede birçok İslâmî ilimler tekâmül etmiş ve sayısız İslâm âlimi yetişmiştir.

B) İSLÂMÎ İLİMLER:

Hulefâ-yı Râşidîn devri (11/632-40/660) ile Emevî Devleti zamânı (40/660-133/750)'ndan başlayarak Abbâsî Devleti (133/750-656/1258) sonuna kadar büyük bir inkişâf gösteren **İslâm ilimleri**, başlıca kırâat,

33 M. Ârif, **Binbir Hadis**, s. 150, Hadis, 372. Hadis-i şerifi, rahmetli Necip Fâzıl Kısakürek (1907-1983) manzum olarak şöyle Türkçeleştirmiştir: "Büyüklerle git otur, 'âlimlerle gel konuş. Hakimlerle düşünüp kalk,-budur en doğru oluş-"
(101 Hadis)İstanbul 1951, (Büyük Doğu İlâvesi, sonradan Bedir Yayınevi, s. 28).

34 Tirmizî'li Ebû İsâ, **Sünenü't-Tirmizî**, terc. Osman Zeki Mollaahmedoğlu, IV, İstanbul [1981], s. 398, Hadis: 2785.

35 Aynı eser, IV, s. 398, Hadis: 2786.

36 A. Akseki, **İslâm: Fitri Tabîî ve Umûmî Bir Dindir**, 2. baskı, İstanbul, 1966, s. 314.

37 Aynı eser, s. 332.

38 Tirmizî, IV, s. 425, Hadis: 2827.

39 A. Münâvî, **Feyzu'l-Kadir**, IV, s. 384, Hadis: 5705.

40 Aynı eser, IV, s. 377, Hadis: 5711.

41 Aynı eser, IV, s. 389, Hadis: 5713.

tefsir, hadîs, fıkıh, kelâm ve akâid, felsefe ve tasavvuf, siyer ve kısas gibi İslâm'ın esas kaynaklarına istinâden gelişenlerle; tarih, coğrafya, matematik, tıp, astronomi ve mekanik gibi menşeyini yabancı kültür ve medeniyetlerden alan "ulûm-ı dahîle" (sonradan giren ilimler)den ibârettir⁴². Fakat İslâm ulemâsı, ilimleri, **aklî ilimler** ve **naklî ilimler** şeklinde iki kısımda mütâlaa ederler⁴³.

Aklî ilimler, fikir ve düşünce sâhibi insanlar için bilinmesi tabîi olan ilimlerdir. Bunlar bir kavme mahsus değillerdir; bütün milletler arasında müşterektirler. Her millet bu ilimlerle meşgul olmuştur. İnsanlar bunları kendi akıl ve fikirleri sâyesinde öğrenir; mevzularını, mes'elelerini, delillerini, öğretim ve öğrenim yollarını kavrar; yanlışını, doğrusunu birbirinden fark ve temyîz eder. Bu ilimler **mantık, aritmetik, geometri, mûsikî, astronomi, tabîyyât, tıp, ilâhiyyât** ve bunların şubelerinden ibârettir⁴⁴.

Naklî ilimler'e gelince, insanlar bu ilimleri ancak, onları vaz' edenden nakil ve rivâyet etmek sûretiyle öğrenebilirler. Bu ilimlerden her biri, şer'i'ati vaz' edenden nakil ve rivâyete dayanır. Her birinin temeli ve esâsı, Kur'ân'ın âyetleri ile Allah Resûlü'nün hadîs ve sünnetlerinden ibâret olan şer'î delillerdir. Bu şer'î delillerden her biri, şer'i'ati vaz' edenden nakil ve rivâyet edilir. Bütün şer'î deliller, Allah ve O'nun Peygamberi Mefhar-ı Kevneyn Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz tarafından bize tebliğ edilmiştir. Allâh'ın kitâbı **Kur'ân'ı** ve Resûlü'nün hadîslerini anlamak ve açıklamak üzere vaz edilen **Arap dili** ile alâkalı ilimler de naklî (şer'î) ilimlerden sayılırlar. Binâenaleyh **naklî ilimleri; tefsir, kırâat, hadîs, fıkıh, ferâiz, usûl-i fıkıh, cedel ve hılâfiyyât, kelâm, tasavvuf** ve bunların şubelerinden müteşekkildir⁴⁵.

Naklî olan bu şer'i'at ilimleri, son derecede gelişmiştir. Bu sâhada çalışan ulemâ ve mütehasıslar, şer'i'at ilimlerini ayrı ayrı ilimler hâline getirip bunları kendi zamanlarına göre en müttekâmil seviyeye çıkarmış, güzellik ve mükemmelliğin en üst derecesine ulaştırmışlar; her birinin mükemmel sûrette tâbir ve ıstılahlarını vaz'etmişlerdir. Şer'i'at ilimlerinin her dalında, fikirlerine müracaat edilen büyük üstadlar yetişmiş; öğretimde istifâde edilen usûl ve kanûnlar vaz' edilmiş; bu ilimler ve öğretim usûlleri Doğu'da ve Batı'da herkesce malûm olan

42 M. Fuad Köprülü, **İslâm Medeniyeti Târîhi**, (W. Barthold'dan tercüme), Ankara 1963, s. 162; kezâ bk.: Corci Zeydân, **Medeniyet-i İslâmiyye Târîhi**, terc. Zeki Magâmiz, III, Dersaadet 1329, s. 69-72, 107 vd.

43 Bk.: İbn Haldûn, **Mukaddime**, terc. Z.K. Ugan, II, İstanbul 1986, s. 455.

44 İbn Haldûn, **Aynı eser**, s. 455, 566-568.

45 **Aynı eser**, s. 455-59; tafsilât: 460-566.

mümtaz yerlerini almışlardır⁴⁶. Asırlar içinde bu ilimlerin her biri hakkında cildlerle eserler de vücûda getirilmiştir⁴⁷.

1) Lisânî ilimler, İslâm mûsikîsi, hatt san'atı ve kırâat ilmi:

İslâmî ilimler, Allah'ın kitâbı Kur'ân-ı Kerîm ve Peygamberi'nin hadîslerini anlamak ve açıklamak için vaz' edilmişlerdir. Ana kaynakları doğrudan doğruya Kur'ân-ı Kerîm'dir ve Kur'ân-ı Kerîm ile başlanmışlardır.

Kur'ân'ı dikkatle okumak ve anlamak ihtiyacı, diğer birçok ilimlerle berâber sarfi, lisânî, târihî, hattâ akli ilimlerin de bilinmesini icab ettirdi. Bunlar sonradan müstakil birer ilim hâline geldiler.

Kur'ân'ın bir usûl ve makâm ile okunuşu, **İslâm mûsikîsini** vücûda getirdi.

Kur'ân-ı Kerîm'in muhâfazası, yalnız vuzuh bakımından değil, güzellik bakımından da Arab yazısının gelişmesine, **hatt san'atının** doğuşuna sebep oldu⁴⁸. Sahâbeler, Rasûl-i Mükerrrem (s.a.v.)'in ağzından Kur'ân'ın bazı kelime ve harflerinin okunuşunu (kırâ'atini) türlü şekil ve keyfiyette nakil ve rivâyet etmişlerdi. Bilâhare, rivâyet edilen bu kırâ'at

46 İbn Haldun, **Mukaddime**, terc. Z.K. Ugan, II, s. 459 (İngilizcesi: Franz Rosenthal, **The Muqaddimah; An Introduction To History**, II, Londra 1967, s. 439).

47 İslâmî ilimler ve şubeleri ile ıstılahları, bu sâhalarda temâyüz etmiş müellif ve eserleri hakkında ansiklopedik mâhiyette muhtelif eserler vücûda getirilmiştir. Meselâ: İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), **el-Fihrist**, Beyrut 1978, muhtelif ilimlere, çeşitli telif ve müelliflere dâir malûmat veren ilk kitabdır; on makâleye, bunlar da kendi aralarında otuz üç bâba ayrılmıştır; Mushaf'ın yazısının târihinden başlayarak ele aldığı ilimler arasında, Kur'ân'ın kırâati, Arap dili, Kelâm ilmi, fikh, felsefe, tıb, kimyâ ile bunların ve diğerlerinin kitab ve müellifleri vardır. Taşkoprü-zâde Ahmed (ö. 968/1626), **Mevdû'âtü'l-'Ulûm**, terc. Kemâleddin Mehmed, 2 cild, Dersaadet 1317/1899, 500 kadar ilmi ve bu ilimlere dâir vücûda getirilen eserleri, bunları yazan müellifleri ve ilimler hakkında mufassal birer mukaddimeyi ihtivâ eder. Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn**, 2 cild İstanbul 1971 (Lâtincesi: G. Fluegel, 7 cild, Leipzig 1835-1858), 15.000 kadar kitabı alfabetik sıraya göre yazıp müelliflerinin vefat tarihleriyle eserlerin telif tarihlerini ve babları ile fasıllarını yazmış, 300'den ziyâde ilmin de mevzuunu bildirmiştir. Ali et-Tehânevî (ö. 1158/1745), **Kitâbu Keşşâfi Istilâhâtü'l-Fünûn**, 2 cild, Kalkûta 1862, İstanbul 1317, 1984, İslâmî ilimlerde kullanılan ıstılah ve tabirleri izah eder. Ayrıca Harezmi (ö. 387/997)'nin **Mefâtihu'l-'Ulûm'u**, 2. baskı, Beyrut 1409/1989; Fahr-i Râzi (ö. 606/1209)'nin **Hadâiku'l-Envâr**'ı, Devvânî (ö. 908/1502)'nin **Enmûzecu'l-'Ulûm'u** gibi eserler de vardır (Ş. Yalıtaya, **Keşfu'z-Zunûn mukaddimesi**, s. 8-9). İslâm medeniyeti şemsiyesi altında doğmuş, gelişmiş veya himaye görmüş olan bu ilimler, 'âlimler ve eserleri hakkında neşredilen en yeni mufassal ve değerli iki eser de Almancadır: Carl Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, 2 cild, Leiden 1943-1949 (Kısaca: GAL); **Supplementband**, 3 cild, Leiden 1938-1942 (kısaca: S); Fuat Sezgin, **Geschichte Des Arabischen Schrifttums**, 14 cild-, Leiden 1967-(Kısaca: GAS), Arapçası: **Târihu'l-Tûrâsi'l-'Arabî**, terc. Mahmud Fehmi Hicâzî, [Riyad, 1403/1983].

48 M. Hamidullah, **Introduction to Islam**, Paris, 1969, s. 159; kezâ bk. N. S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, İstanbul, 1983, I, 108.

şekillerinden on tanesi meşhur oldu. Neticede, Kur'ân'a mahsus bir kırâ'at ilmi doğdu⁴⁹. Bunun faydası; Kur'ân'ın kelimelerini telâffuz husûsunda dili hatâdan korumak, tahrif ve tağyîrden muhâfaza etmek, kırâ'at imamlarından her birinin kırâ'atını bilmek ve okuyuşlarını birbirinden ayırmaktır.⁵⁰ Bu imamlara kurrâ (tekil: el-kâri') denir⁵¹.

2) Tefsir ilmi:

Kur'ân'ın tedkîki ile ortaya çıkan bir diğer ilim de tefsîr'dir. İslâmî bir ilim ve ıstılâh olan tefsir, Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerin mânâsını insan tâkatî nisbetinde ve Arab dili kâidelerine göre açıklamak, sûre ve âyetler hakkında bilgiler vermek, âyetlerin hangi sebeble indiklerini belirtmek; sûre ve âyetlerle ilgili vak'a ve hükümleri bildirmek; Kur'ân-ı Kerîm'i kelime kelime tahlîl ve îzah etmek ilmidir. Bu ilmin âlimine müfessir denir. Tefsîrin gâyesi, Kur'ân'ın hakikatine varmak; sûre, âyet hattâ kelime olarak onun yanlış anlaşılmasına mâni olmaktır. Bu mevzuda İslâmiyet haklı bir hassasiyet göstermiş ve çok sayıda tefsir yazarak Kur'ân'ın anlaşılmasını azîz bir vazîfe bilmiştir⁵².

Seyyidü's-Sakaleyn ve Mefhar-ı kevneyn Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz hayatta iken Kur'ân'ı anlamakta zorluk çeken bir kimse kendisine gelip sorar, âyetlerin en doğru mânâsını anlardı. Fakat Server-i Enbiyâ 'aleyhi ekmelü't-tahâyâ efendimiz'in vefâtından ve İslâm'ın kıt'alara yayılmasından sonra bu kolaylık kalmadı. Mukadder suallere cevap olarak, İslâm ulemâsı tarafından Kur'ân'ın tefsirini yazmak lüzumu hâsıl oldu. İlk halife ve sahâbelerin şifâhî tefsirlerinden sonra ilk defa yazılı bir tefsir meydana getiren zâtın Mücâhid b. Cübeyr (veya Cebr) (21/642-103/721) olduğu bilinir. Mücâhid, tefsir bilgisini Cenâb-ı Risâletme'âb Efendimiz'in amcazâdesi, Kur'ân ve hadîs âlimi Abdullah ibni Abbas'dan öğrenmiş ve yazıya geçirmiştir⁵³. Bundan sonra tefsir ilmi büyük bir gelişme gösterdi. Şu müfessirler ve tefsirler en meşhurları

49 İbn Haldun, *Mukaddime*, II (Ugan terc.), 457, 460-4; C. es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, I, terc. S. Yıldız-H.A. Çelik, İstanbul 1987, s. 179-195; K. Çelebi, *K. Zünûn*, II, 1317-23; Taşköprü-zâde, *Mevdû'ât*, I, 144 vd. Bu eserler kırâat uleması ve eserleri hakkında da geniş malûmat verirler. Bu sahada yeni bir tetkik de şudur: İ. Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, İstanbul 1981, s. 243 vd.

50 İ. Karaçam, *a.g.e.*, s. 236.

51 Aynı eser, s. 241.

52 İbn Haldun, II, 456, 464-70; Banarlı, I, 101; Taşköprü-zâde, I, 509; Ö.N. Bilmen, *Büyük Tefsir Târîhi ve Tabakâtü'l-Müfessirin*, 2 cild, İstanbul 1973, tefsir ilmi hakkında mufassal bir mukaddimeden sonra 465 müfessirin hayatı ve tefsirine dair tahlili ve tatminkâr bilgi vermektedir.

53 Ö.N. Bilmen, *Tefsir Târîhi*, I, s. 271-72; N. S. Banarlı, *Türk Edebiyatı*, I, 110.

arasındadır: İbnü Cerîr et-Taberî (224/839-310/922), **el-Câmi'u'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân**⁵⁴, Mahmud b. Ömer Zemahşerî (467/1074-538/1143), **el-Keşşâf 'an Hakâ'iki't-Tenzîl**⁵⁵; Fahrüddîn er-Râzî (543/1148-606/1209), **Mefâtihu'l-Gayb** (veya **Tefsîru'l-Kebîr**),⁵⁶ Kaadî Beyzâvî (ö.691/1292), **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**⁵⁷, İbn Kesîr (774/1372), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**⁵⁸.

Kur'ân-ı Kerîm'in sûre sûre, âyet âyet, kelime kelime hem mânâsını hem târihini; hem maddî mânevî, türlü vicdan ve hayat problemlerine cevap veren dehâsını, hem de beyan güzelliğini bütün incelikleriyle açıklayan tefsîrler, umûmiyetle 8-10 cildin üstünde, büyük çapta eserler hâlinde yazılmıştır. Bunlardan **el-Keşşâf** gibi bazı tefsirlerin birçok başka müfessirler tarafından hülâsaları yazılmış; **Beyzâvî** tefsiri gibi bazı eserlere de yine birçok tefsir ulemâsı tarafından **hâşiyeler** kaleme alınmıştır. İslâm âlimlerince dînî bir vazîfe, nâfile bir ibâdet telâkkî edilen tefsir yazma hareketi, ihtiyaçlar sebebiyle zamânımıza kadar devam etmiştir. Türk müfessirleri tarafından umûmiyetle Arap diliyle yazılan tefsirlere, son asırda yeni, Türkçe tefsirler de ilâve edilmiştir. Yeni, Türkçe tefsirler arasında Elmalılı M. Hamdi Yazır (1295/1878-1358/1942)'ın, **Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsiri**⁵⁹ ile Konyalı Vehbi Efendi (1280/1863-1949)'nin **Hulâsatü'l-Beyân fî**

54 Bulak, 1322-1330 (Y.E. Serkin, **Mu'cemu'l-Matbû'ât**, II, 1231). Taberî, **Tarihu'l-Ünem ve'l-Mulûk** (13 cild, Leyden 1876-1901; Türkçe tercüme: 3 cild, 1327-28; **Milletler ve Hükümdarlar Târîhi**, terc. Z.K. Ugan ve A. Temir, 4 cild, İstanbul 1954-58) isimli Târîhi ile de meşhurdur. Tefsirdeki yeri, hayatı ve eserleri için bk.: Ö. N. Bilmen, **Tefsir Târîhi**, 363-369; Fikret Işıltan, "Taberî" mad. **İA**, XI, s. 594-98.

55 Bulak 1281 (Y.E. Serkis, a.g.e., I, s. 975). Hayatı ve eserleri için bk.: Ö.N. Bilmen, **Tefsir Târîhi**, II, s. 464-71; Nuri Yüce, "Zemahşerî" mad. **İA**, XIII, 509-14.

56 8 cild, İstanbul 1307. Müellifin hayatı, eserleri ve tefsirdeki mevkii için bk.: Ö.N. Bilmen, **Tefsir Târîhi**, II, s. 496-98; J.H. Kramers, "Râzî" mad. **İA**, IX, 645.

57 5 cild, Kâhire 1330. Hayatı, eserleri ve tefsirdeki dirâyeti için bk.: Ö.N. Bilmen, **Tefsir Târîhi**, II, s. 528-35; kezâ bk. C. Brockelmann, "Beyzâvî" mad. **İA**, II, s. 593-94.

58 7 cild, Beyrut 1385/1966 (Türkçesi: B. Karlığa-B. Çetiner, **Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri**, 16 cild, İstanbul 1983-1988, Çağrı Yayınları), İbn Kesîr hakkında bk.: Bilmen, **Tefsir Târîhi**, II, 570-71; C. Brockelmann, "İbn Kesîr", **İA**, V/2, 762.

59 9 cild, İstanbul 1935-1939. Son cildi fihristtir. Diyanet İşleri bütçesinden verilen tahsisatla oniki senede yazılmış ve 10.000 adet bastırılmıştır. Bu eser, Türkçede bir benzeri olmayan bir ilim hazinesidir. Mukaddimede, tercümelemin ehemmiyetini, tefsir ile te'vîlin farkını belirten müellif, Kur'ân'ın bedi'î ehemmiyetini, ilmî üstünlüğünü tam bir salâhiyetle ortaya koymuştur. Aklî ve naklî ilimlere hakkıyla vâkıf olan Hamdi Efendi, âyetleri tefsir ederken en kuvvetli görüşleri seçmiş, nüzül sebeplerini yazmış, kur'âat şekillerine işaret etmiş; ilmî, edebî, ictimâî, felsefî, astronomik, jeolojik ve kâinâtın yaradılışı ile alakalı mevzulara temas eden âyetleri mahâretle tefsir etmiştir. Onu okuyup da tatmin olmamak mümkün değildir. Hayatı ve eserleri için bk.: Kendi tefsiri, 2. baskı, I, XV-XVI; Ö.N. Bilmen, **Tefsir Târîhi**, II, s. 785-793; Vehbi Vakkasoğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri", **Tercüman** gazetesi, 29 Nisan-2 Mayıs 1987; İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi**, I, İstanbul 1986, s. 409 vdd.; İ.A. Gövsâ, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi** (kısaca: TMA), İstanbul [1946], s. 402-403; İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, **Son Hattatlar**, İstanbul 1970, s. 108-113.

Tefsîri'l-Kur'ân'i⁶⁰ ve Ömer Nasuhî Bilmen (1300/1884-1971)'in **Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri**⁶¹ vardır. Bunlardan bilhassa Elmâlı'nın tefsîri, ilmî üstünlüğü sebebiyle haklı bir şöhrete sâhiptir.

3) Hadîs İlmi:

Hadîs ilmi, İslâm Peygamberi Risâlet-meâbEfendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'in "sözlerini ve fiillerini" bildiren bir ilimdir. Sözlerden maksud, Resûlullâh (s.a.v.)'in, Kur'ân-ı Kerîm yani vahy-i metlûv olmayarak buyurdıkları sözlerdir⁶². Fiiller ise, O'ndan sâdır olmuş bulunan işlerdir ki, bunlara, İslâm'ın Kur'an-ı Kerîm'den sonra ikinci kaynağı olarak, Müslümanlar uymak mecbûriyetindedir. Tabîi olarak, yâhud peygamberlik icâbı olmak üzere kendilerinden sâdır olmuş bulunup Müslümanlar'ın ittibâ' ile memur olmadıkları işler de "Peygamber'in fiileri" cümlesindedir⁶³.

İlm-i rivâyet, ilm-i ahbâr, ilm-i âsâr gibi isimler de verilen Hadîs ilmi başlıca iki kısma ayrılıp bunlardan birincisine **Rivâyetü'l-Hadîs İlmi** denir⁶⁴.

Rivâyetü'l-Hadîs İlmi, en muteber görüşe göre; Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, sahâbeye ve tâbi'îne nisbet edilen söz, fiil, takrîr ve sıfatlardan ibâret olan yazılı naklin hassas ve dikkatli bir şekilde nakl edildiği bir ilimdir⁶⁵. Buna, **Fürû'-i Hadîs İlmi** de denir⁶⁶, ki, Hadîs'in nakil ve rivâyetine müteallık bir ilimdir; bu ilim sâyesinde Mefhar-ı Kâinat (s.a.v.)'in filân şeyi söylediği veya işlediği veya takrîr ettiği bilinerek nakl

60 15 cild, İstanbul 1339/1341 (1923)-1341/1343 (1925). Akademik olmaktan ziyâde halk için telif edilmiş bir eserdir. Vehbi Efendi, 1899'da müderris, 1908'de meb'us, 1922'de de Şer'iyye ve Evkaf Vekili olmuştur. Hayatı ve eserleri için bk.: Ö.N. Bilmen, **Tefsîr Târîhi**, II, 793-94; V. Vakkasoğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri", **gös. yer.**

61 8 cild, İstanbul 1963-1966. Bu da halk için hazırlanmıştır. Ö. Nasuhi Efendi, İstanbul müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı yaptı. **Büyük İslâm İlmihali** ile **Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kamûsu** ve **Tefsîr Târîhi**, en çok güvenilen ve okunan eserleri arasındadır. Hayatı ve eserleri için bk.: **Tefsîr Târîhi**, II, s. 465-66'ya ilâve edilen tercüme-i hâli; V. Vakkasoğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri", **Tercüman**, 10-13 Mayıs 1987; Hulûsî Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhî Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Te'siri", eser: H. Yavuz, **Osmanlı Devleti ve İslâmiyet**, İstanbul 1991, s. 207-222.

62 Vahy-i metlûv için bk. A. Hamdi Akseki, "Mukaddime: Hadîs ve Sünnet", eser: K. Burslan ve H.H. Erdem, **Riyâzû's-Sâlihîn ve Tercemesi**, 2. baskı, C. 1, Diyanet İşleri Başk. Yayınları, Ankara, 964, s. IX; T. Koçyiğit, **Hadîs İstilahları**, 2. baskı, Ankara 1985, s. 448-50.

63 A. Na'im, **Buhâri Tercemesi, Mukaddime**, I, s. 7.

64 Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-Zûnûn**, I, s. 635; A. Na'im, **Buhâri... Mukaddime**, I, 7.

65 Subhi es-Sâlih, **Hadîs İlimleri ve Hadîs İstilahları**, terc., M.Y. Kandemir, Ankara 1971, s.84.

66 Mehmed Şükrü, **Usûlü'l-Hadîs**, Matba'a-i Osmâniyye 1326, s. 2; Mahmud Es'ad, **Usûlü'l-Hadîs**, İstanbul 1316, s. 15.

olunur.⁶⁷ Habîb-i Zîşân Hz. Peygamber (s.a.v.)'in söz ve fillerini muttasıl **semâ'** ile rivâyet, zabt ve tahrîr eden kitaplar hep bu ilme dâhildir.⁶⁸

Hadîs ilminin ikinci kısmına **Dirâyetü'l-Hadîs İlmi** denir. Arap dili kâidelerine ve şerî'at hükümlerine göre Hadîs lâfızlarının mânâ ve mefhumlarından bahs eder.⁶⁹ Burada rivâyetin şartları, nev'ileri ve hükümlerinden; râvîlerin halleri ile şartlarından; merviyâtın (rivâyet edilen haberler) çeşitlerinden ve bunlardan mânâ çıkarmak keyfiyetlerinden; gerek senede ve gerek metne göre Hadîs'in **sahîh, hasen, za'îf, merfû', mevkûf, maktû', 'âlî, nâzil** ilh.. olduğundan ve senedlerde isimleri geçen ricâlin sıfatlarını bildiren kanûnlardan; kısaca sened ile metnin ahvâlinden bahs olunur.⁷⁰ **Dirâyetü'l-Hadîs İlmine, Usûl-i Hadîs İlmi** de denir⁷¹.

Hadîs ilminin mevzuu, bazı İslâm ulemâsına göre, Cenâb-ı Peygamber (s.a.v.)'in zât-ı şerîfidir; bazılarına göre ise Hadîs'in sened ve metnidir.⁷²

Bu ilmin gâyesi, Hadîslerdeki rivâyetin sahîh olanını sahîh olmayanı ayırmaktır. Böylece, Hadîs ile râvînin makbul ve merdud olanını öğrenip, makbul olanı ile amel etmek ve merdud olanını terk etmektedir.⁷³

Hulâsa, ilk Müslümanların dîne, ilme, hukûka, ictimâî hayâta ve dünyâyâ âit birçok mes'eleleri, Yüce Peygamber (s.a.v.) Efendimiz sâyesinde Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleriyle hallediliyordu. Birçok problemler, Allah'ın vahyini beklemeğe lüzum bile görmeden bizzat Hâtemü'l,Enbiyâ 'aleyhi Efdalü't-tahâyâ Efendimiz tarafından söylenen sözler, verilen hükümler, hattâ yapılan hareketlerle aydınlatılıyordu. Bu suretle Nebiyy-i Muhterem (s.a.v.)'in dinî, ilmî, hukûkî, ictimâî vb. birçok mes'eleler hakkında söylediği sözlere, bu mevzuda yaptığı hareketlere, hattâ bazı hâdiseler karşısında hiçbir şey söylemeyip susmayı tercih edişine İslâm'da **Hadîs** denir. Hadîs, iki kısımdan meydana gelir: **İsnad** ve **metin**. **İsnad**'a, râvîler zinciri de denir. Bu zincir sâyesinde, Hadîsler'i Nebiyy-i Kerîm 'aleyhi salavâtü'r-Rabbî'r-Rahîm Efendimiz (s.a.v.)'den rivâyet edenlerin rivâyetlerinin Resûlullâh (s.a.v.)'e ulaşması ve bu Hadîsler'i rivâyet edenlerin **ahlâk** ve **adâlet** gibi halleri incelenir, ancak

67 M. Es'ad, **Usûl-i Hadîs**, s. 15-16.

68 A.Na'im, **Buhâri... Mukaddime**, I, s. 7, **Semâ'**, hadîs rivâyeti usûllerinin en üstünüdür. Dinleme, ezberleme, kitabdan okuma veya yazma suretiyle olur (**age**, 391).

69 Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, I, s. 635.

70 A. Na'im, **Buhâri... Mukaddime**, I, s. 7-8; ıstılahlar için bk.: metin kısmı, s. 130, 185, 237 vd.

71 Kâtib Çelebi, **Keşf.**, I, 109, 635; M. Es'ad, **Usûl-i Hadîs**, 15; S. Sâlih, **Hadîs İlimleri**, s. 86.

72 A. Na'im, **Sahih-i Buhâri Muhtasarı... Tercemesi, Mukaddime**, I, s. 8.

73 A. Na'im, **S. Buhâri... Mukaddime**, I, s. 8; M. Es'ad, **Usûl-i Hadîs**, s. 14.

bu incelemeler neticesindedir ki, haberlerinin doğru olduğu isbât edildikten sonra bunlar tarafından rivâyet edilen Hadîsler'le amel etmek vâcib olur. Bu ilim **Hadîs** ilmidir⁷⁴.

Müslümanlar dünyânın her yerinde, husûsî ve umûmî bütün hayatlarında, Rasûlullâh (s.a.v.)'in Hadîsleri'ne çok bağıdırlar. Bu sebeptendir ki, O'nun söylediklerini ve yaptıklarını titizlikle muhâfaza etmişlerdir; İslâm'a mahsus bir Hadîs ilmi vaz etmiş ve **Kütüb-i Sitte**'yi meydana getirmişlerdir.

Bidâyette, Hadîsler'in yazılmasına Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashâbından bazısının husûsî teşebbüsleri ile başlandı. Hadîsler'i, Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz 'den ilk rivâyet edenlerden toplamak işi, O'nun vefâtından sonra da devâm etti. Kur'ân'ın tedvîninde olduğu gibi, bu rivâyetlerin toplanmasında da mevsûkiyet arandı. Mâlumdur ki, Nûh, Mûsâ ve İsâ gibi peygamberler'e veya eski zamanların Budda ve benzeri meşhur adamlarına âid bilgiler birkaç sahîfede nakledilebilirler. Halbuki Hz. Muhammed 'aleyhi efdalü's-salât ve's-selâm Efendimiz (s.a.v.)'in hayatına dâir bilinen tafsilât binlerce sahîfeyi doldurmaktadır. Mevsûk ve sahîh mâlûmâtı gelecek nesillere intikâl ettirmek için tasavvurların fevkinde gayret sarf edilmiştir. Bu hizmeti yapan, **Hadîs** ilmi ve 'âlimleri olmuştur⁷⁵.

74 İbn Haldun, **Mukaddime**, II, (Z.K. Ugan terc.), s. 457 Hadis-i Şeriflerin İslâm-Türk medeniyeti asırlarındaki yeri ve ehemmiyeti için bk. N. S. Banarlı, **Türk Edebiyatı Târîhi**, I, 108-109. Hadis-i Şerifler mevzularına göre tasnif edilmiştir. Hadis ehli istilâhına göre 'akâide âid Hadîsler'e "İlmü Tevhîd ve Sıfât"; ahkâm Hadîsleri'ne "Sünen"; ilm-i sülûk ve zühde 'âid olanlara "Rikâk"; yeme-içme, giyim-kuşam, oturup kalkma, ve sefer gibi âdâba ta'alluku olan Hadîsler'e "İlmü'l-Âdâb"; tefsir Hadîsleri'ne "Tefsir"; târih ve siyer Hadîsleri'ne bâzan "İlmü Bed'i'l-Halk", bâzan "Sire"; 'asr-ı celil-i Nebevî'den sonra vuku'a gelmiş ve gelecek fitnelere dâir olanlara "İlmü'l-Fiten"; menâkuba, şahıslara, kabîleler, beldeler ve säirenin medih ve zemmine dair olan haberlere "İlmü'l-Menâkıb" denir. Buhâri gibi, bu bâbların sekizini de cem' eden kitâblara "Câmi" adı verilir. Tirmizî'nin kitabına hem câmi' hem de sünen denilmiştir. Sahâbe isimleri husûsî bir tertibe sokulup herbirinden rivâyet edilmiş Hadîsler cem' edilmiş bulunursa, kitaba, "**Müsned**"; müellifin şeyhleri hecâ harfleri sırasına konularak herbirinden müellife gelen rivâyeti cem' eden kitaba da "**Mu'cem**" ismi verilir. Sünen ve sünnete müteallik haberleri fikhî bâblara ayırarak ihtivâ eden kitâblara da "**Musannef**" ismi verilmiştir ki "Câmi" ma'nâsındadır. (Ahmed Na'im, **S. Buhari... Mukaddime**, I, 38-39 n. 1. Bu Mukaddime, Hadis ilmi, Târîhi, tedvîni, usûlü, istilâhları, muhaddisler ve eserleri hakkında Türkçe yazılmış en mufassal ve i'timada şâyân kaynaklardan biridir).

75 Hadis ilmi, mevzuu ve kaynakları ile istilâhları ve ulemâsı hakkında daha fazla bilgi için bk.: İbn Haceri'l-Askalâni, **Hadis Istilâhları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi**, terc. T. Koçyiğit, Ankara 1971; İbn Haldun, **Mukaddime**, II, (terc. Z.K. Ugan), s. 470-83 (İngilizcesi; F. Rosenthal, **The Muqaddimah**, II, 447-63); Taşköprü-zâde, **Mevzû'âtü'l-'Ulûm**, I, 575 vd.; A.Na'im, **Buhâri Tercemesi**, **Mukaddime**, I, s. 3-495; T. Okıç, **Bazı Hadis Mes'eleleri Üzerinde Tedkikler**, Ankara 1959; M. Z. Siddiği, **Hadith Literature: its origin, development, special festures and criticism**, Calcutta 1961; T. Koçyiğit, **Hadis Târîhi**, Ankara 1981; İ.L. Çakan, **Hadis Edebiyatı**; Subhi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istilâhları**, terc. M. Y. Kandemir, Ankara 1971.

4) Fıkıh ilmi:

Kur'ân ve **Hadîs** esaslarına dayanarak meydana gelen İslâmî bir ilim de **Fıkıh**'dir. Fıkıh, İslâm **şer'i'ati**, daha yaygın bir isimle, **İslâm hukûku**'dur. İslâm'da hukuk ilminin adıdır. Kelime olarak, fehmetmek ve anlamak demektir, ki İslâm'ın başlangıcında ilim mânâsında kullanılırdı. Fakat zamanla, "hem ilâhî hem de beşerî işlerin ilmi" oldu. İbâdete, inanışa; âile, miras, akid'ler, sosyal hayâtın ortaya koyduğu türlü problemler; suçlar ve cezâlar; muhâkeme usulleri, devlet idâresi, hattâ harb hukûkuna âit mes'eleleri ve çözüm yollarını bağrında toplayan büyük ilme ad oldu. Âlimlerine, **Fakîh** denildi. İslâm dünyasında hakkında ençok eser yazılan, Fıkıh ilmi sâhası oldu. İslam kütüphâneleri, Fıkıh eserleri ile doldu.

Fakîhler, **Kur'ân** ve **Hadîs**'e dayanarak ictihâdda bulduklarından aralarında köklü değişiklikler olmadı. İctihâd farkları yüzünden Fıkhî mezhebler meydana geldi. Bunların dördü, bütün Sünnî Müslümanların sâlik oldukları mezheplerdir ki, Hanefî, Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbelî isimlerini almaktadırlar⁷⁶.

Fıkıh ilminin sahası içine, başlangıçta, i'tikâdî ve ahlâkî mes'eleler de giriyordu. Sonradan fıkhî mes'eleler çoğalınca, fıkıh ilmi, "ibâdâta, muâmelât ve ukubâta müteallık şer'î mesâilin hey'et-i mecmuası" diye ta'rif edildi.

Şer'î, şer'at tabirinin mürâdifidir ve "dînî hükümler" in adı olmuştur. Din lisânında şer'at, "Cenâb-ı Hakk'ın kulları için vaz' etmiş olduğu dinî ve dünyevî ahkâmın hey'et-i mecmuasıdır." Bu itibarla şer'at; din ile müterâdif olup hem "ahkâm-ı asliyye" denilen itikâdiyyatı, hem de "ahkâm-ı fer'iyye-i 'ameliyye" denilen ibâdet, ahlâk ve muâmelâtı ihtivâ eder. Umumî olarak şer'at, "bir peygamber tarafından tebliğ edilmiş olan ilâhî kanun" demektir. Bu kanûnu vaz' eden Cenâb-ı Hakk'a, "Şâri'-i mübîn"; onu insanlara tebliğ eden peygambere de "Şâri'" ünvanı verilir. ahkâm-ı şer'iyye denilince bundan ilâhî kanun hükümleri anlaşılır ve bununla asıl Kur'ân'a, Hadîs'e ve İcmâ'a serâhaten müstenid olan hükümler kastedilmiş olur.

76 Fıkıh ilmi hakkında daha fazla bilgi için bk.: İbn Haldûn, II, 457, 483-501 (İngilizcesi: F. Rosenthal, III, s. 3-23); Taşköprü-zâde, I, 642 vdd.; Kâtib Çelebi, **Keşf'z-zunûn**, II, 1280 vdd.; et-Tehânevî, **Keşşâfı Istilâhâtı'l-Fünûn**; **A Dictionary of the Technical Terms**, II, Calcutta 1862, İstanbul 1984, s. 1157; Ö.N. Bilmen, **Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhîyye Kâmûsu**, I, s. 8-9, 311 vd.; S. Mahmassani, **Falsafat al-Tashri fi al-Islam: The Philosophy of Jurisprudence in Islam**, Ing. terc. F.J. Ziadeh, Leiden 1961, s. 8-17 (Arapçası: Beyrut 1371/1952, s. 13-58).

İslâm müctehidlerinin kıyas ve ictihâd yolu ile istinbat ettikleri hükümler ise, "ahkâm-ı fıkhiyye", "mesâil-i fer'iyye-i 'ameliyye" nâmı ile yad olunur⁷⁷.

5) Kelâm ilmi:

Hukûka âit münâkaşalar nasıl fıkıh ilminin gelişmesine te'sir ettiyse, inanış'a ve ilâhiyâta âit tartışmalar da **Kelâm**, **Akâid** ve **Tasavvuf** gibi ilimlerin doğmasına sebep oldu.

Allah'ın zât'ı ve sıfatları; yaradılışın başlangıcı ve sonu; varlığın, yokluğun ve varlıklara âit hakikatlerin araştırılması gibi, felsefenin mevzu'u olan mes'eleler ve mechuller üzerinde İslâm'ın esaslarına sâdik kalarak yapılan araştırmalar, gösterilen deliller, bu ilmin mevzuunu teşkil etti ve etmektedir⁷⁸.

Müslümanlar'ın hem gayr-i Müslimlerle hem de bizzat kendi aralarında yaptıkları kalem münâkaşaları yüzünden tasavvuf'a ve İslâm felsefesine, Yunan ile Hind ve diğer milletlerin felsefelerinden birçok unsurlar girdi. Bilâhare bu sâhalarda Müslümanlar'ın el-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi kendi orijinal ve derin bilgileriyle şöhret bulmuş filozofları yetiştirdi. Mes'ud bir tesâdüf eseri olarak, Arapça'ya tercüme edilmiş ve asılları kaybolmuş olan yüzlerce Yunan ve Sanskritçe eser Arab dili sayesinde, gelecek nesillere intikâl etme imkânına sâhib oldu⁷⁹.

İslâm dîni, bizzat Kur'ân'ında, kendisinden önceki dinlerden ibretle bahseder. İslâm san'at ve medeniyeti kadîm medeniyetlerden seçilmiş mirasları benimserken, İslâm ilimleri de eski medeniyetlere âit ilimlerden faydalanmıştır. Hicretin ikinci asrından başlayarak Müslüman âlimlerin, meselâ eski Yunan ilim ve tefekküründen çok iyi bir şekilde istifâde ettikleri bilinir. Kadîm medeniyetlerin ilim ve fikir eserlerini

77 Ö.N. Bilmen, **Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye**, I, 7-8.

78 N.S. Banarlı, I, s. 112. Bu hususta daha fazla bilgi için bk.: İbn Haldun, **Mukaddime**, II, 515 vdd.; Taftazânî, **Kelâm İlmi ve İslâm 'Akâidi**, terc. S. Uludağ, İstanbul 1982; İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, (yeni baskı, hazırlayan: S. Hizmetli), Ankara 1981; Sırrı Giridi, **Nakdu'l-Kelâm fi 'Akâidi'l-İslâm**, İstanbul 1302; M. Zihni, **Savbu'l-Kelâm fi 'Akâidi'l-İslâm**, Dersâdet 1327; Ömer Nasûhi, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, İstanbul 1339-42.

79 M. Hamidullah, **Introduction to Islam**, s. 160. Arapçaya yapılan bu tercüme hakkında daha fazla bilgi için bk.: İbn Haldûn, **Mukaddime**, II, (Z.K. Ugan tercümesi), s. 568-572, kezâ s. 641-657, mütercimim ilâve ettiği notlarda, Eflâtun, Aristo, Hippokratés, Calinos'ın tercüme edilen eserlerinin isimleri verilmektedir (s. 650-53), ayrıca Süryanice ve Yunanca'da bulunmayıp da Hindce (Sanskritçe)'den yapılan tıp, matematik, kozmografya ve diğer ilimlere âit tercüme hakkında da bilgi kaydedilmektedir; (İngilizce tercümesi: F. Rosenthal, **The Muqaddimah: An Introduction To History**, III, Londra 1958 ve 1967, s. 113-117, 250); Franz Rosenthal, **The Classical Heritage in Islam**, Londra 1975, s. 6, 8, 10, 14; R. Seşen, "İslâm dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umûmî bir bakış", **İslâm Tet. Enst. Der.** VII, (1979), s. 3-29; Fuad Köprülü, **İslâm Medeniyeti Târîhi**, Ankara 1963, 142-157.

İslâm'ın süzgecinden geçirerek onların İslâm prensiplerine uygun değerlerini seçmek, bu hususda **Kur'ân-ı Kerîm**'in ve **Hz. Muhammed** (s.a.v.)'in gösterdiği müsamahadan faydalanmak ve böylelikle İslâm dünyasında yeni bir ilmî disiplin kurmak yolunda İslâm âlimleri, büyük ustalık ve anlayış göstermişlerdir. İslâm'ın eski kültürlerden faydalanması, herşeyden evvel, insanlık târihine temel atmış olanlara hakkını vermek ve yükselen yeni İslam medeniyetinde böyle temellerden faydalanmak şeklindeki medenî bir terbiyenin ifâdesiydi⁸⁰.

İslâm ilimlerinin mektebi, evvelâ mescidlerle câmiler, sonra kütüphânelerle medreseler olmuştur. İslâm'ın ilk büyük hocası, Hz. Muhammed (s.a.v.)'di. Peygamber, câmide oturur, yâhut ayakta durur, mescid direklerinden bir hurma sütûnuna yaslanır; etrâfını halka hâlinde saran sahâbelerine vaaz eder; İman bilgileri, hikmet ve hayat bilgilerini verir. Dinleyenlerin, Hz. Peygamber 'aleyhi ekmelü't-tahiyyât ve't-telîmât Efendimiz'in Hadîsler'ini üç defa tekrar ederek, ezberledikleri bilirdi. Habîb-i Hudâ 'aleyhi efdalü't-tahâyâ Efendimiz ve halifeleri, Müslümanların ilmin büyük kıymetini ve ilim yolunda yapılacak her çalışmanın ehemmiyetini, insanlığın ve Müslümanlığın en çok ilim yolu ile yükselineceğini ısrarla öğretip telkîn ediyorlardı. İlim, uğrunda katlanılan güçlükler ölçüsünde sevab sayılıyordu. Hocalara, **rabbâniyyûn** gibi mukaddes isimler veriliyor; talebe, **ilim ehli** ünvanıyla yüceltiliyordu. Câmilerin birer mektep vazîfesi görmesi, daha ilk anlardan başlayarak bütün İslâm âlemine yayıldı. Âlimlere câmilerde yatacak yerler ayrıldı. Daha sonraları câmi çevrelerinde âlimler için yaptırılan husûsî evler, câmilerde te'sîs edilen kitaplıklar ve benzeri çalışmalarla İslâm'da önce câmiler birer **akademik çevre** çehresi aldı. Daha sonra daha başka akademik müesseseler kuruldu. Bağdad'da hicretin II. asrın sonlarında Halîfe **Me'mûn** (170-218/786-833) tarafından kurulan **Beytü'l-Hikme** bunlar arasındaydı. Halîfe **Mansûr** (136-158/754/775), burada hendese, astronomi, tıp ve kimyâ ilimlerinin, mantık ve felsefenin gelişmesi için gayret sarfediyordu. Halîfe **Mu'tezid** (242-289/857-902), Bağdad'da yeni bir saray inşâ ettiği zaman, saray çevresine âlimler için evler, dershâneler ve kütüphâneler yaptırmıştı. Bunu, diğer İslâm büyüklerinin ta'kib ettiği ve belli başlı İslâm şehirlerinde böyle dershâneler ve **hikmet hazîneleri** adı verilen kütüphâneler kurulduğu görüldü. İslâm medeniyeti Mısır'a yayıldığı zaman, bilhassa **Şii-Fâtımîler**'in inamışına âit düşünceleri, **eski Yunan ilmi ile daha çok anlaştığından** burada eski Yunan kültüründen de faydalanan daha büyük kütüphâneler, **dârü'l-ilm** yâhut **dârü'l-hikme** adı

verilen kültür müesseseleri kuruldu. Ancak bunların şîî propagandasına âlet edilmeleri, hattâ Kâhire'de bazı sünî 'âlimlerin öldürülmesi gibi hâdiseler, İslâm'ın sünî ve hanefilerle meskûn ülkelerinde, bu sefer **medrese** adlı ilim müesseselerinin kurulmasını gerektirdi. Daha önce kurulmuş bâzı medreseler bulunmakla berâber, İslâm kültürünün üniversiteleri mâhiyetindeki geniş teşkilâtlı büyük medreselerin ilk kurucusu, tanınmış Selçuklu vezîri **Nizâmü'l-Mülk** (408/1018-485/1092)'dür. Onun medresede yaptığı veya geliştirdiği inkılâp, bu medreselere, kendilerine maddî yardım yapılan çok sayıda talebe almasıdır. Selçuklu vezîrinin bir kültür ve hayır müessesesi olarak kurduğu böyle medreseler kısa zamanda bilhassa Türk-İslâm dünyâsında dînî, ilmin, medeniyetin ve hükümleranın vazgeçilmez müesseseleri hâlinde çoğalmış ve gelişmiştir. **Nizâmü'l-Mülk**, Nişâbur'da ve daha sonra Belh'de, Musul'da, Merv'de ve Herat'da, adlarına **Nizâmiyye** denilen medreseler kurmakla berâber, onun bu mevzudaki en büyük eseri, Bağdad'da 60.000 dînar sarfederek kurduğu meşhur **Medrese-i Nizamiye**'dir. Selçuklu Türkleri ve onları ta'kîp eden **Atabek**'ler (el-Cezîre, Sûriye, Musul, Haleb ve Erbil'de hüküm süren Selçuklu askerî ümerâsı, nâm-ı diğer, Zengîler, H. 494-630/M.1104-1233), **Eyyûbîler** (H.564-930/M.1169-1524) ve **Memlûkler** (H.648-922/M.1250-1517) zamânında medrese inşaatına ısrarla devâm edildi. Bilhassa **Anadolu Selçukluları** (H.470-707/M.1077-1307) devrinde medrese inşaatı sadece kültüre ve îmana hizmet etmekle kalmıyor, aynı zamanda mimârî san'atın birer şâheseri hâlinde kuruluyordu. Nitekim Konya'da yaptırdıkları **Sırçalı Medrese** (Konya, H.640/M.1242), **Karatay Medresesi** (Antalya, H.648/M.1250), **İnce Minâreli Medrese**, (Konya, H.650/M.1258), Anadolu Selçukluları'nın böyle âbideleri idi. Sivas'daki **Gök Medrese**, Erzurum'daki **Çifte Minâreli**, bir başka deyişle **Hâtûniyye Medresesi** (551/1156) gibi iki katlı medreseler ve diğer Selçuk şehirlerindeki benzerleri, hep böyle eserlerdi. Tanınmış İslâm seyyâhı **İbn Batûta** (72/1303-780/1378), Selçuklular'ın son ve Osmanlılar'ın ilk zamanlarında Anadolu'da yalnız büyük şehirlerde değil, küçük kasabalarda bile medreseler bulunduğunu seyâhatnâmesinde ehemmiyetle belirtmiştir. Osmanlı Devleti de medrese inşaatına büyük ehemmiyet vermiş, Bursa'da, Edirne'de, bilhassa İstanbul'da muazzam medreseler yaptırmıştır. Devlet'in Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında hükümdarlar, vezîrlere ve diğer devlet adamları tarafından yaptırılan medreseler, yalnız sayı bakımından değil, yapılarındaki mimârî bakımından da devirlerinin en üstün kültür ve san'at âbideleri arasındaydı. İslâm medeniyeti çağlarında ve yine ilk asırlardan başlayarak İslâm coğrafyasının her yerinde kurulan **Hânkâh** (dergâh), **Zâviye** ve **Tekke** adlı müesseseler de İslâm irfânının;

medreseye nisbetle daha **serbest tefekkürün**, bilhassa tasavvuf kültür ve inanışının gelişmesine hizmet etmiş; bilgisi, düşüncesi; meşki ve mûsikîsi; tekke mîmârîsi, âdâb, erkân, kıyâfet ve dekorasyonlarıyla geniş ölçüde fikir, irfân ve medeniyet merkezliği yapmış; birer halk mektebi vazîfesi görmüştür^{80-a}.

II- İSLÂM MEDENİYETİ'NİN GELİŞTİRDİĞİ VE GARBA TE'SİR EDEN İLİMLER, ÂLİMLER VE ESERLERİ:

Bunlar Müslümanların, gelişmelerine veya ortaya çıkmalarına hizmet ettikleri ilimlerdir ki aralarında Târih ve Sosyoloji, Coğrafya ve Topğrafya, Astronomi, Tabii İlimler, Tıp, Optik, Mineroloji ve Mekanik, Zooloji, Matematik, Fizik ve Kimya vardır.

1) Tarih ve Sosyoloji:

Müslümanların bu iki ilim dalına yaptıkları hizmetler iki bakımdan mühimdir. Birincisi mevsûkiyet; ikincisi de, en çeşitli teferruatın toplanması ve muhâfazasıdır. Târihin ışığında doğan İslâm Dini'nin, dedikodulara ve efsânelere ihtiyacı olmamıştır. Fakat, İslâm'ın bugünkü târihi, kendi hakkındaki bu kat'iyet ve mevsûkiyeti asırlar boyunca muhâfaza edebilmek için itimâda tam lâyük tedbirler alınmasına lüzum göstermiştir. Şâhidler, eskiden sâdece hukuk mahkemelerinde aranırdı. Müslümanlar bunu târihe de tatbik ettiler: Her nakledilen rivâyet için delil istediler. Hâdiseyi gören birinci nesilde, hâdisenin güvenilir bir şâhidine sâhib olmak kâfi sayıldı ise de, ikinci nesilde, birbirine bağılı iki me'hazın

80-a Nihad Sami Banarlı **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, I, s. 10-105. **İslâm Ansiklopedisi**'ndeki "Mescid" maddesi, câmi, mescid, kütüphanâ ve medreseler hakkında umûmî ve târihî bilgi verir (c. VIII, s. 1-118). Burada John Pedersen, câmi ve mescidin târihî tekâmülünü, devlet müessesesi hâline gelmesini, mahkeme yeri, ta'lim ve terbiye mahalli olarak kullanılmasını, medresenin meydana gelişi ve yayılmasını, medreselere benzer müesseselerin (hânkâh, tekke, hastahâne, sıbyan mektebi ve kütübhânelerin) tekâmülünü, okutulan dersler ve tedris usûllerini, müderris ve talebeleri (s. 1-71, 77-86); M. C. [avid] B. [aysun], Osmanlı devri medreselerini (71-77); Ernst Diez, Mi'mârî târihi (8-101); Semâvî Eyice, Rumeli'deki Türk mescid ve câmilerini yazmıştır (101-18). Son yirmi senedir medreseler üzerine ilmi ve mi'mârî bakımlardan yapılan modern tedkikler arasında şunları zikretmeliyiz: Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, I, Ankara 1979; Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri**, 2 cild, İstanbul 1970-72; Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", **Cumhuriyetin 50. yılında İstanbul Üniversitesi**, 1973, s. 1-54; Câhid Baltacı, **XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, Teşkilât, Târih**: İstanbul 1976; Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1984; İsmail Erümal, **Türk Kütübhaneleri Târîhi**, II, Ankara 1988.

zikredilmesi şart koşuldu. Şöyle ki: "Şu tafsîlâtı (A)'dan işittim, o da bunu, hâdisenin vukûu zamânında yaşamış olan (B)'den işittiğini söyledi" tarzındaki bir rivâyet tarzı usûl ittihaz edildi. Böylece üçüncü nesilde üç, dördüncü nesilde dört ilh. şâhidlere lüzûm hâsıl oldu. Haltercemesi kitaplarında hem kendi şahsiyetleri hem de üstadları hakkında geniş tafsîlât bulunan bu şâhid ve deliller, rivâyet zincirinin mevsûkiyetini te'min etmişlerdir⁸¹.

İslâm dünyasında târihcilik, Mefhar-i Enbiyâ 'aleyhi efdalü's-salavâti ve't-tahiyyât Efendimiz'in 63 senelik hayâtından bahseden "Siyer-i Nebî," veya, "Siyretü'n-Nebevî" kısaca "Siyer" kitapları ile, yine O'nun askerî sefer ve faâliyetlerine dâir olan "Magâzî" isimli eserlerin yazılmasıyla başladı. Bu sâhadaki ilk faâliyetlerin tohumları Emevîler zamânında atıldı. Gerçekten kudsî bir mâhiyeti olan Risâlet-meaâb (s.a.v.) devrine ait vukû'ât ve menkıbeler, mukaddes hâtıralar hâlinde daha o zamanlar muhâfaza ve rivâyet ediliyor ve bu sûretle zabtedilmiş oluyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini tefsir etmek ihtiyâcı bunların nüzûl sebeplerinin bilinmesini; Hadîsler'i şerhetmek ihtiyâcı da, bunların vürûd sebeplerinin bilinmesini zarûrî kıldığından, Nebiyy-i Kerîm 'aleyhi Salavâtü'r-Rabbî'r-Rahîm devrine âit olarak rivâyet edilen menkıbelerle vukûâtın pek erken bir zamanda cem' ve zabtedilmesi mecbûriyeti hâsıl oldu. Böylece ilk defa olmak üzere Mefhar-ı Kevneyn (s.a.v.) Efendimiz'in hayâtından bahseden **Siyer** ve **Magâzî** kitapları meydana geldi⁸².

Kur'ân-ı Mübîn'de önceki peygamberler'in ibretli vak'alarına temas eden âyet-i kerîmelerin bulunması, tab'î olarak peygamberler târihi hakkında tettebbu'ât yapılmasını icâb ettirdi. Tefsîr, Hadîs ve Fıkıh ilimleri inkişâf ederken, Asr-ı Sa'âdet (Hz. Peygamber Devri) gibi Hulefâ-yı Râşidîn devirlerinin de bilinmesine lüzum hâsıl oldu. Bilhassa fikhî ve hukûkî ictihâdlar başladıktan sonra; Halîfeler'in idârî, askerî, siyâsî, ictimâ'î ve dînî hayatlarının tedkîkî bir zarûret hâline geldi. Bu sûretle, münhasıran İslâm devrine ve peygamberler târihine âid târihcilik başlamış oldu. Bu mesâîlere, **Tabakât** faâliyetleri de inzimâm etti. Haltercemesi denilen **Tabakât** hakkındaki faâliyetler, daha çok Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hadîs-i şerîflerinin **senedleri**'ni tedkîk mecbûriyetiyle başladı. Nakledilen bir Hadîs'in sıhhat ve kıymeti hakkında kanâat hâsıl edebilmek için râvîlerin haltercemelerini ve diğ.er hususlarını inceden inceye tahkîk ve tehkîk etmek icab etti. Bu sûretle bidâyette **Tabakâtü'l-**

81 M. Hamîdullah, *Introduction to Islam*, s. 162-163.

82 M. Şemseddin, *İslâmda Târih ve Müverrihler*, İstanbul 1342-1340, s. 10; M.G. Rasul, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, Lahore 1968, s. 3, 6.

Muhaddisîn denilen eserler vücûda geldi. Daha sonra Tefsîr, Fıkıh, Kelâm, Edebiyât, Lisân ilh. 'âlimlerinin haltercemelerini ihtivâ eden **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, **Tabakâtü'l-Fukahâ**, **Tabakâtü'l-Mütekellimîn**, **Tabakâtü's-Su'arâ**, **Tabakâtü'l-Luğaviyyûn..** isimleriyle bir takım eserler yazıldı.

Siyretü'n-Nebevî'ye dâir ilk eser yazanın, 'Urve b. ez-Zübeyr (8.93/711) olduğu bilinir. Fakat bu devrin **Siyer** ve **Magâzî** itibariyle en mühim şahsiyeti Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak (ö. 151/768)'dir. İbn İshâk'ın eserini Muhammed b. Hişâm (Ö.218/838), **es-Siyretü'n-Nebeviyye** başlıklı eserine derc etmiştir⁸³. En eski Siyer ve Magâzî kitaplarından çoğu zâyi olmuş bulunmasına rağmen **Asr-ı Saâdet** târihi için elimizde pek kıymetli kaynaklar ve vesikalar vardır. Bunların en mühimmi, **Furkân-ı Mübîn**; ve sahîh Hadîsler'i ihtivâ eden **Kütüb-i Sitte**'dir. En eski tefsirlerle **Sahîh-i Buhârî**, **Sahîh-i Müslim** ve şerhleri, Cenâb-Risâle-penâh Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hayâtı için en feyizli birer menba teşkil ederler. Bunlardan sonra İbn Hişâm'ın mezkûr eseri ile Vâkîdî (130/737-207/823)'nin **Kitâbu'l Magâzî'si** ve İbn Sa'd (ö. 230/844)'ın **et-Tabakâtü'l-Kubrâ'sı** gelir⁸⁴.

İslâm târihi ile Türkler'in İslâm'dan sonraki devirlerine âid eserler çok ve çeşitlidir. Bu eserleri mevzuları itibariyle başlıca dört sınıfa ayırmak mümkündür: 1) Umûmî târihler, 2) husûsî târihler, 3) tabakât ve haltercemeleri, 4) mesleklere dâir eserler. Umûmî târihler, Hz. Âdem'den itibaren müverrihin kendi zamanına kadar olan hâdise ve vak'alardan, muayyen milletlerden fakat en çok İslâm milletleri ve hükûmetlerinden bahseden eserlerdir. İslâm öncesi milletler millî tarih yazdıkları halde

83 İbn Hişâm, İbn İshak'ın eserini gözden geçirip hulâsa etti. İbn İshak'ın **es-Siyretü'n-Nebevî'sini** Türkçe'ye tercümeyle ilk teşebbüs eden H. 790/M. 1388'de Erzurumlu Kadı Darîr oldu (N.S. Banarlı, "Büyük Nazîreler: Mevlid ve Mevlid'de Millî Çizgiler", **İst. Yük. İslâm Enst. Dergisi**, I: 1 (1963), s. 14-21). Tahkîkli yeni Arabca neşri: M. Hamîdullah, **Siratü İbn İshâk**, Rabat, 1976, Konya 1981 (Kitabın tanıtılması: M. Fayda, "Muhammed b. İshak b. Yesar, **Siyretü İbn İslâk**", Ank. Üni. **İlahiyat Fak. Dergisi**, XXIII, Ankara 1978, s. 237-42; Türkçe tercümesi: Sezai Özel, **Siyer: İbn İshak**, Akabe Yayınları, İstanbul 1988), İbn İshak ve eseri hakkında şarkda ve garbda yapılan araştırmalar da gösterilmiştir. İngilizcesi: A. Guillaume, **The Life of Muhammad: a translation of Ibn Ishaq's Sirat Rasûl Allah**, Oxford 1955; tenkidi: A.L. Tibawi, "Ibn İshâq's, Sira, A critique of Guillaume's English Translation (The Lie of Muhammad)", **The Islamic Quarterly**, III: 3 (Ekim 1956), s. 196-214, tercümenin itimâda şâyân olmadığını söylüyor. İbn Hişâm'ın **es-Siyratü'n-Nebeviyye'si** 4 cild halinde Mustafâ es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî ve 'Abdu'l-'Azîz Sîblî'nin tahkikiyle H.1355/M.1936'da Kâhire'de basıldı. Wustenfeld neşri: Leipzig 1859-60. Almancası: G. Weil (1864). Türkçesi: H. Ege, 4 cild, Kahraman Yayınları, İst. 1985; İ. Hasan ve N. Çağatay, I. cild, Ankara İlahiyat Fa. Yay. 1971.

84 M. Şemseddin (Günaltay), **İslâm'da Târih ve Müverrihler**, s. 14. İbn Sa'd'ın eseri, son cildi fihrist olmak üzere 9 cild hâlinde Beyrut'da 1968'de basılmıştır. Onun usulü hakkında bk.: S. Sâlih, **Hadîs İlimleri ve Hadîs İstilahları**, terc. Y. Kandemir, s. 269. M. Şemseddin, **aynı eser**, s. 18-22, Vâkîdî ve eseri; 21, n 1'de de İbn Sa'd ve eserleri hakkında tafsilât vermektedir; Keza bk.: F. Sezgin, **GAS**, 300-1.

İslâm müverrihleri bu şekilde umûmî târihler vücûda getirmişlerdir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî (224/838-310/932)'nin **Târihu'l-Ümem ve'l-Mulûk**'ü, İbnü'l-Esîr (555/1160-630/1232)'in **Târihu'l-Kâmil**'i ve el-Mes'ûdî (ö. 346/957)'nin **Mürûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher**'i bu mâhiyette olan eserlerdir.⁸⁵ Husûsî târihler de, bir devrin veya bir hükümdârın veyâhut bir sülâlenin, bir memleketin veya bir beldenin târihinden bahseden kitablardır. Bunlara misâl, Vâkîdî'nin **Fütûhu's-Şâm**'ı ile Balâzurî (ö. 279/892)'nin **Fütûhu'l Büldân**'ıdır.⁸⁶ Memleketler târihine dâir eserler arasında İbn Asâkir (499/1105-571/1174) tarafından seksen cild hâlinde yazılan **Târih-i Dımaşk** ile Hatîbü'l-Bağdâdî (392/1001-463/1070)'nin **Târihu Bağdâd**'ını zikretmek icabeder.⁸⁷ Biyografi denilen Tabakât ve Haltercemesi kitaplarına gelince, bu sâhada yazılan eserlerin en eskisi, İbn Sa'd'ın yukarıda zikredilen **Tabakâtü'l-Kübrât**'sı ile İbn Kuteybe (ö. 236/850)'nin **Tabakâtu's-Şu'arâ**'sıdır. Bu kısımdaki eserlere İbn Hallikân (608/1211-681/1282)'in **Vefiyâtu'l-A'yân** isimli 8 cildlik eseri (Beirut 1968) ile İbn Nedîm (hicrî IV/milâdî X. asır)'ın **Fihristi**⁸⁸; İbn Kiftî (563/1167-646/1248)'nin **Terâcimu'l-Hukemâ**'sı⁸⁹; İbn Ebî Useybi'a (600/1203-668/1269)'nın **Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ**'sı⁹⁰; Abdullâh el-Enbârî (513/119-577/1181)'nin **Tabakâtu'l-Üdebâ**'sı⁹¹; Sâ'id el-Endülûsi (420/1029-462/1069)'nin **Tabakâtu'l-Umem**'i⁹² gibi pek mühim me'hazlar dâhildir.⁹³

Mesleklere âid kitablar arasında da, hicrî IV. asır başlarında (m. X) yazılmış Ebû Zeyd Belhî'nin **Suvaru'l-Ekâlîm**'i⁹⁴ ile Ebû İshak el-Istahârî (340/951'de yaşıyordu)'nin **Mesâliku'l-Memâlik**⁹⁵ ünvanlı eserleri vardır. Bunların hâricinde dinler ve mezheblere, siyâset ve idârî işle-

85 M. Şemseddin, **aynı eser**, 16, müverrihlerin hayatları ve eserleri hakkında tafsilat vermektedir. Bunların Türkçeleri: Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Târihi**, 7 cild, İstanbul 1954-58, terc. Ahmed Temir-Z. K. Ugan; İbnü'l-Esîr, **İslâm Târihi**, 13 cild, İstanbul 1985-88, ter. M. Kaya, A. Ağrakça, A. Özeydin, B. Eryarsoy, Y. Aydın ve Z. Tüccar.

86 Balâzurî'nin Türkçesi: Z.K. Ugan, 2 cild, İstanbul 1955-56; M. Fayda, Ankara, 1987; İngilizcesi: P.K. Hitti, **The Origins of the Islamic State**, I, New York 1968; II, F. Clark Murgotten, New York 1969.

87 M. Şemseddin, **aynı eser**, 16. Müverrihlerle eserleri için bk. Yûsuf Elyan Serkis, **Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-Arabiyyeti ve'l-Mu'arrabe**, I, Kahire 1346/1928, s. 181-2, 827-8.

88 Yukarıya bk.: s. 8, n. 47.

89 Neşreden: Lippert, Leipzig 1904 (Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'ât**, II, s. 1518-19).

90 C. Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur** (kısaca: GAL), **Supplementband** (kısaca: S), I, Leiden 1987, s. 360; E. Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'ât**, I, s. 27; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemu'l-Muelliifin**, II, s. 47-48.

91 Kâhire, 1294/1877 (E. Serkis, **aynı eser**, I, s. 479-480).

92 Serkis, **aynı eser**, II, s. 1182.

93 M. Şemseddin [Günaltay], **İslâmda Târih ve Müverrihler**, İstanbul 1342, s. 17.

94 E. Serkis, **aynı eser**, I, s. 453-454.

95 Serkis, **aynı eser**, I, s. 453-54.

96 Serkis, **aynı eser**, I, s. 85-86.

re, edebî ve ictimâî hayâta dâir târîhî tettebular için kaynak olabilecek birçok eser yazılmıştır. Dinler ve mezhebler hakkında olanlardan İbn Hazm ez-Zâhirî (384/994-456/1064)'nin **Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal** isimli eserini⁹⁷ zikretmek kâfidir. Siyâset, idâre, edebî ve ictimâî hayat için olan tedkiklere dâir de İmâm Ebû Yûsuf (113/731-182/798)'un **Kitâbu'l-Harac**⁹⁸ İmâm Ebû'l-Hasan el-Mâverdi (364/974-450/1058)'nin **el-Ahkâmu's-Sultâniyye'si**⁹⁹, Nizâmü'l-Mülk (H.408-485/M.1018-1092)'ün **Siyâsetnâme'si**¹⁰⁰, târih felsefesi ve sosyoloji ilminin kurucularından sayılan İbn Haldun (732/1332-808/1406)'un **Mukaddime'si**¹⁰¹ en meşhûr kaynaklar arasında bulunmaktadır.¹⁰²

Târih ilmine hizmet, en büyük İslâm devletlerinden birini kurmuş olan Osmanlı Türkleri devrinde de devâm etti ve zengin târîhî eserler meydana getirildi¹⁰³. İbn Haldun'un te'sîrinde kalan Ahmed Cevdet Paşa (H.1238-1312/M.1822-1895)'nin **Târîh-i Cevdet**'i bu eserlerin en mükemmellerinden biridir¹⁰⁴.

2) Coğrafya ve Topğrafya:

İslâmiyet Arabistan Yarımadası'nın çöl, vâha ve step sâhalarından

97 Serkis, aynı eser, I, 1153-54. Türkçesi: Nuh b. Mustafa, Mısır 1263/1847.

98 Türkçesi: Ali Özek, İstanbul 1970; Fransızcası: E. Fagnan, Paris 1921.

99 Türkçesi: Ali Şafak, İstanbul 1976; Fransızcası: E. Fagnan, **Les status gnuvernementaux ou reègles de droit public**, Alger 1915; Alıncası: R. Enger, **Constitutiones politicae**, Bonn 1853 (C. Brockelmann, "Mâverdi", mad. **İA**, VII, 409).

100 Türkçesi: M. Altay Köymen, Ankara 1982; Nûrettin Bayburtlugil, İstanbul, 1981. İngilizcesi: H. Darke, **The Book of Government or Rules for Kings**, Londra 1960.

101 Beyrut 1984; Türkçesi: Piri-zâde Mehmed Sâhib (1085/1674-1162/1749) ve Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), 3 cild, İstanbul 1275-1277; Zâkir Kâdiri Ugan, 3 cild, İstanbul 1954-57; S. uludağ, İstanbul 1982 (2 cild); İngilizcesi, Franz Rosenthal, 3 cild, Londra 1958.

102 Yukarıdaki bilgiler için bk.: M. Şemseddin, **İslâmda Târîh ve Müverrihler**, s. 17-18. İslâm müverrihleri ve eserleri hakkında çok kıymetli bilgiler veren bu kitap "TBMM Hükümeti Umûr-ı Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiyye Hey'eti" neşriyatının 10. Kitabıdır. Bugüne kadar henüz daha iyisi yazılmamıştır.

103 Krş. B. Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey", **Middle Eastern Affairs**, (June-July 1953), s. 219.

104 12 cild, İstanbul 1271-1301. Diğerleri için bk.: Cemâleddin, **Osmanlı Târîh ve Müverrihleri: Âyine-i Zürefâ**, Dersâ'âdet 1314; Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, III, İstanbul 1342, s. 2-199; F. Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, ter. C. Uçok, Ankara 1982; M. Orhan Bayrak, **Osmanlı Târîhi Yazarları**, İstanbul 1982; J. H. Kramers, "Historiography among the Osmanlı Turks", kendi eseri: **Analecta Orientalia**, I, Leiden 1954, s. 3-21; Enver Koray, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası**, 4 cild, İstanbul 1959-1987, ilk cild 1729-1955 seneleri içindir. **Jean Sauvaget's Introduction to the History of the Middle East: A Bibliographical Guide**, İngilizce terc. Claude Cahen, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1965, s. 191-215, yerli ve yabancı, yazma ve matbu, kitab ve makale halindeki Osmanlı Târîhi kaynaklarının başlıcalarını zikrediyor; Ağâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Târîhi**, I, Ankara 1973, s. 380-396, Osmanlı tarihçileri ve tarihlerini anlatıyor; Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, İstanbul 1991, s. 131-145, Osmanlı Târîhi araştırmalarında baş vurulacak başlıca eserleri gösteriyor; M. Orhan Bayrak, **Osmanlı Târîhi Yazarları**, İstanbul 1982.

Asya, Afrika ve Avrupa'ya çıkarak az zamanda her üç kıt'aya yayılmış ve bu suretle fizikî ve beşerî bakımdan çok değişik coğrafyalarla karşı karşıya gelmişti. Ticâret gibi Hacc ibâdeti de, geniş İslâm Devleti'nde haberleşmeye ihtiyaç göstermişti. Her vakit her tarafa posta çalışıyordu. Türkistan'dan Mısır'a hemen hergün posta vardı. Bilindiği üzere, İslâm'ın doğum yeri olan Mekke-i Mükerreme, İslâm'ın beş esâsından biri olan Hacc ibâdetinin îfâ edildiği mukaddes bir yerdir. Bu ibâdeti îfa etmek için her sene dünyânın dört bir yanından kalkıp gelen Müslümanlar burada toplanırlar. Burada, namazı kendisine doğru kıldıkları Kâbe-i Mu'azzama vardır. İşte mescid ve câmilerde kıblenin tesbîti; oruc ve namaz için vaktin tâyîni ve hacc etmek için İslâm âleminin her tarafından gelen muhtelif renk, cins ve dildeki Müslümanların Mekke'yi ziyaretleri gibi hususlara müteallık dînî emirler, İslâm medeniyetinde coğrafyanın inkişâfında büyük rol oynamışlardır.

İslâm'da coğrâfî eserler, takrîben mîlâdî 800 târihlerinden itibaren ortaya çıkmağa başlamış; fütûhât devrinde geniş İslâm topraklarına dâir olan müşahhas bilgilerle zenginleşmiş; bilhassa ilk İslâm kültürü merkezlerinden biri olan Bağdad şehri etrâfında, İslâm medeniyetinin artık şeklini almış olduğu devirde bir taraftan İran-Hind, diğer taraftan eski Yunan kaynaklarına el atıldığı zamanlarda büyük inkişâfa mazhar olarak IV(X) ve V(XI). asırlarda en yüksek mertebeye ulaşmıştır.

Coğrafya ilminin İslâm'da klâsik bir şekil alması mîlâdî VIII ve IX. asırlarda Abbâsî halifeleri'nin yabancı kaynaklardan hey'et ve coğrafyaya âid eserler tercüme edilmesini teşvîk etmeleri ile başladı. Maddî âleme dâir olan mütenevvi' mâlûmât, bu asırlarda Bağdad mektebi'nde müsbet eserler şekline girdi. Başlangıçta hemen hemen yabancı eserleri çevirmekle iktifâ eden İslâm astronomi ve coğrafyacıları, sonraları, şahsî tedkikleri ile, coğrafya ilmini de hayli inkişâf ettirdiler.

Müslümanlar, Batlamyos'un eserlerini evvelâ Süryânî ve İbrânice tercümelerinden öğrendiler. Daha sonra bunları asıllarından Arabca'ya tercüme ettiler. Bu Yunan âliminin ana eseri, *Almagest*'tir. İkinci büyük kitabı ise coğrafyasıdır. Batlamyos'un coğrafyaya ait bu eserinin Arabca'ya çeşidli tercümeleri yapılmıştır. Bunlardan bugün elde mevcut olanı, 816/817-826/827 mîlâdî seneleri arasında ve Halîfe Me'mûn zamânında yazılmış olan, Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi'nin *Kitâbu Sûreti'l-Arz* (nşr. H. von M'zik, *Bibl. arab. hist. geogr.*, III. 1926)'ıdır. Bu eserde, Batlamyos'un büsbütün başka bir şekli vardır, ki Harizmî, Batlamyos'un kitabını burada kısmen tashîh ve ikmâl etmiş, kısmen de değiştirmiştir.

Eski Yunan hey'et-coğrafyası'nın Müslümanlar'a intikâlinde, birçok

'âlimi, hey'et rasadları ile vazîfelendirmiş olan Halife Me'mun (198/813-218/833) devrindeki ilmî faâliyetlerin mühim rolü oldu. Bu ilmî faâliyetlerin netîcelerinden biri, **ez-Zicü'l-Me'mûnî el-Mumtehan** isimli astronomik cedvellerin tercemesi idi. İkincisi de bir cihân harîtasının vücûda getirilmiş olmasıydı. Daha sonraki devirlerde, Horasan'da Sâmanîler ile Sicilya'da Norman kralları gibi kudretli hükümdarların teşvîki sâyesinde, **kartografya** sâhasında büyük gelişmeler görüldü. Riyaziyeci ve astronom Harazmî, el-Kindî (?-246/860), Sâbit b. Kurra (211/826-288/901) ve el-Battânî (?-317/929) gibi müelliflerden sonra yazılan ve **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik** adı ile anılan eserlerde, tabîî ve riyâzî mâlûmâtından ziyâde, beşerî ve iktisâdî mâ'lûmâta yer verilmiştir.

IV/X. asrın en orijinal coğrafya müellifi Mes'ûdî (ö. 346/957)'dir. Yazdığı **Mürücü'z-Zeheb** ve **Ma'âdinü'l-Cevher**¹⁰⁵ ve **et-Tenbih ve'l-İsrâk**'da¹⁰⁶ dolaştığı memleketleri tasvîr etmektedir. Müellif, eserlerine, aynı zamanda târihî hâşiyeler de ilâve etmiş ve daha evvelki devrin coğrafyacılarında rastladığı bütün coğrâfî mes'eleleri münâkaşa etmiştir. Diğer seyyahlardan biri de İbn Fadlan'dır. Bu zât, 309/310 (921/922) târihinde Halife Muktedir bi'l-lâh (908-932 m.) tarafından Volga (İdil) Bulgarları nezdine elçi olarak gönderilmişti.

Seyâhatnâmeler, bir vak'anüvislik vasfı taşıyan mevzi'î coğrafya eserlerinden farksızdır. Bunların başında, **Hıtat** ismi altında, Mısır bibliyografyasının ilk eserleri gelir. Bunlar, İbn Abdî'l-Hakem (ö. 257/871)'in **Fütûhu Mısır**'ında olduğu gibi topografik tasvirleri ihtivâ ederler. Mağrib'in coğrâfî tasvirleri Muhammed b. Yûsuf el-Varrâk (ö. 529/1134)'ın **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik** isimli eserinde görülmektedir. Arabistan Yarımadası, Ebû Muhammed el-Hamadânî (280/893-334/945)'nin **Sıfatu Cezîrati'l-Arab**¹⁰⁷ isimli eserlerinde pek muhteşem bir şekilde tasvîr edilmiştir.

Bir tek şehre inhisâr eden ve mevzi'î tasvirlerden pek ayrılmayan tarihî-topografik bir hayli eser de vücûda getirilmiştir. Târih ve biyografya mâ'lûmâtı, şehirlerin tasvirlerinde büyük bir yer işgâl etmiştir. Bu sebebden şehir tasvirleri **târih** ünvanını almış ve **Târih-i Mekke**, **Târih-i Bağdâd**, **Târih-i Dımaşk**, **Târih-i Buhârâ** gibi şarkın ve garbın birçok şehirleri hakkında târihî ve topografik cildler dolusu eserler yazılmıştır.

105 Mısır 1303, İbnü'l-Esir'in **Târihu'l-Kâmil**'i kenarında, C. I-X; Barber de Meynard ve Pavet de Courtelle, (neşredenler), Paris 1861-7 (Serkis, **Mu'cem.**, 1744).

106 Leyden 1893. Fransızcası: Cerra de Vaux (Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'ât.**, c.2, s. 1744).

107 Neşreden: Hamedu'l-Câsir, Riyad 1974 (Abdu'l-Mecid ez-Zevib, "el-Coğrâfiyyüne'l-Arab ve Devrihim fi't-Ta'rîfi bi'l-Cezîrati'l-Arabiyye", eser: **Dirâsâtu Târihi'l-Cezîrati'l-Arabiye**, I, cüz 2: **Studies in the History of Arabia**, I, part 2, Riyad 1979, s. 279).

V/XI. asrın mühim coğrafya eseri, Endülüslü Ebû 'Ubeydi'l-Bekrî'nin mîlâdî 1067 târihinde yazdığı *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'dir. Bu asra âit seyâhatnâmeler arasında Nâsır-ı Hüsrev'in 1045'de yazdığı Farsça meşhûr *Sefernâme*'si ile Fransa ve Almanya'da seyâhat eden İbrâhîm Tartûşî (ö. H.478/M.1085)'nin verdiği mâ'lûmât dikkat çeker. En mühim hâdiseler, tavsîfî coğrafya ile astronomik coğrafyanın birbirine yaklaşması oldu. Bunların bir misâlini, İdrîsî (1101-1154)'nin *Nüzhetü'l-Müş tâk fi İhtirâkı'l-Âfâk* isimli eseri teşkil eder. Bu eser, 7 haritası ile şöhet kazanmıştır. Her harîta, 7 iklim (bölge)'den birinin onda birini gösterir ki bu, İslâm kartografyasında yeni bir keyfiyettir. VI/XII. asrın ortalarına 'âid bir eser, Endülüslü bir müellif ez-Zührînin *Kitâbu'l-Coğrafya*'sıdır. Yâkût'un meşhûr eseri *Mu'cemu'l-Büldân*, (623/1228)'de, Abbâsî hilâfeti zamânında, İslâm'ın siyâsî vahdeti kemâlini bulduktan sonra tamamlandı. Alfâbetik sıraya göre tertib edilmiş olan bu muazzam eser, daha evvelki nesillerin tasvîrî coğrafya, astronomi, filoloji ve seyâhatlere dâir toplamış oldukları malzemeleri tam bir surette içine almıştır.

XV. asırda Avrupa 'âlimleri, denizci milletlerin keşifleri ile hız kazanan coğrâfî tedkiklerde kendilerini Garb'daki Orta Çağ coğrafya telâkkîlerinden sür'atle kurtarmağa başladılar. Bu telâkkîlerden sıyrılmakta ve uzaklaşmakta, XII. asırdan itibaren İslâm astronomi ve coğrafya eserlerinden yapılan tercümelerin çok büyük rolü oldu.¹⁰⁸

İslâm 'âlimleri, dünyânın yuvarlak olduğuna bidâyetten beri inanıyorlardı. İmâm A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin, kendisine, dünyânın merkezi neresidir diye soran birine, "tam oturduğum yerdir" diye cevap vermesi, soru sorana dünyânın yuvarlaklığını anlatan ne kadar güzel bir îzahdır! Müslümanların hazırladıkları dünyâ harîtaları bile arzı dâirevî bir şekilde gösterir. Meselâ İbn Havkal (ö. takrîben H.365/M.975)'in harîtası, Ak Deniz ve Yakın Şark memleketlerini bulmakta hiçbir zorluk arzetmez. Sicilya kralı Roger için İdrîsî'nin hazırladığı harîta, doğruluğu ve dakîkliği ile bizleri hayretlere düşürür. Hatırlanmalıdır ki, İslâm harîtaları kuzeyi aşağıda, güneyi de yukarıda gösterirler. Deniz seyâhatleri, enlem ve boylam dâireleri ile cedvellerin, usturlâb ve diğer seyir âletlerinin kullanılmasını îcab ettirdi. Binlerce İslâmî sikkenin İskandinavya, Finlandiya, Rusya, Kazan ilh. kazılarında ortaya çıkarılması, Orta Çağ boyunca Müslüman kervanlarının yaptıkları ticârî

108 Yukarıdaki bilgiler için bk.: J. H. Kramers, "Geography and Commerce", eser: T. Arnold ve A. Guillaume (eda), *The Legacy of Islam*, Oxford 1968, s. 79-107; J.H. Kramers, "Coğrafya" mad. İA, III, s. 202-220; S. Maqbul Ahmad, "Djügrâfiyâ" mad. EI², II, s. 575-587; Fuad Sezgin, *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, Frankfurt 1987.

faâliyetlerin kat'î birer delilidir. Vasco de Gama'ya Hindistan'a kadar kılavuzluk etmiş olan İbn Mâcid, pusuladan, daha o zamanlar işidilmiş bir şey gibi bahseder. Müslüman gemiciler, Basra'dan Çin'e kadar ustaca ve cür'etle yaptıkları seyâhatlerle insanı hayretler içinde bırakırlar. Arabça aslından Batı dillerine geçen **admiral, cable, mansoon, douane, tariff, average, shallop** (sloop), **barque** kelimeleri, modern Garb kültürüne olan te'sîrinin mühim birer delilidir¹⁰⁹.

Coğrafi eserler, IX/XV. asırdan itibaren İranlılar ve Hindliler tarafından umûmiyetle Farsça; Osmanlılar tarafından da Türkçe, Farsça, bazan da Arapça olarak yazılmaya başlandı. Devrin en mühim ve orijinal coğrafi eserleri Osmanlı müelliflerine âittir. Bunlar, Zekeriyâ el-Kazvinî'nin 'Acâibü'l-Mahlûkât'ı gibi eserleri örnek almakla berâber, Anadolu ve Balkanlar hakkında daha evvelki Müslüman kaynaklarda bulunmayan yeni malzemeyi de eserlerine dâhil ettiler. Coğrafya ilmine en büyük yardım, Pîrî Muhyiddîn Reîs (ö. 961/1554)'in XXVI. asırda çizdiği harîtalarla oldu. Afrika ve Amerika'ya âid çizimleri de ihtivâ eden bu harîtalar, modern âlimleri hâlâ şaşırtmaya devam etmektedir. Seydî Alî Reis (ö. 970/1562) ise, **el-Muhîd** isimli eseriyle deniz coğrafyacılığna değerli yardımlarda bulundu. Bu muahhar devir Osmanlı coğrafya geleneği, Kâtib Çelebî (H.1017-1081/M.11608-1670)'nin **Cihân-nümâ**'sı ile XI/XVII. asırda zirveye ulaştı. Aynı eser, Orta Çağ coğrafyasından modern coğrafyaya geçişi en bâriz bir şekilde ortaya koymaktadır, ki 1648'de te'lifine başlanmış ve 1732'de İstanbul'da neşredilmiştir¹¹⁰.

3) Astronomi:

Bu ilme Müslümanlar, "İlmü'l-Hey'et" (kâinâtın manzarası ilmi), "İlmü'n-Nücûm" (yıldızlar ilmi) ve "İlmü'l-Eflâk" (felekler ilmi) gibi isimler vermişlerdir. Astronomi ilmi Müslümanlar için mühimdir. Bunun pratik faydaları şöyle hülâsa edilebilir: Kible ve namaz vakitlerinin tâ'yîni; kara ve denizde gidilecek istikâmetin belirlenmesi; elverişli zaman seçimi;

109 M. Hamidullah, **Introduction to Islam**, s. 164, paragraf 465; krş.: J.H. Kramers, "Geography and Commerce", **göst. yer.**

110 Osmanlı devri coğrafyacıları muhtelif eserlerde izah edilmiştir. Şu eserler onlardır: İbrâhim Hakkı Akyol, "Coğrafya" mad. **İA**, III, 215-220; A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, 4. baskı, İstanbul 1982, s. 71-125; Fuad Ezgü, "Pîrî Reis", mad. **İA**, IX, s. 563-65; Fr. Taeschner, "Djuğrâfiyâ" mad. **Eİ²**, II, s. 587-590; Akmal Ayyubi, "Contributions of Muslim Turks to Geography", **Belleten**, LI: 199 (Nisan 1987), s. 67-74; Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm ve İlim: İslâm medeniyetinde akli ilimlerin Târîhi ve esasları**, terc. İlhan Kutluer, İstanbul 1989, s. 44-45; A. Afetinan, **Pîrî Reis'in Hayâtı ve Eserleri: Amerikanın en Eski Harîtaları**, Ankara 1974; Şerafettin Turan, "Seydî Ali Reis" mad. **İA**, X, s. 530-31.

zırâat işlerinin zamanlanması; Ramazan ayının tesbîti, Hilâl'in ne zaman doğup battığının bilinmesi ve oruc vakitlerinin dakîk ve doğru bir şekilde tâ'yini; Hac ibâdeti için zamanın öğrenilmesi; siyâsî işlerde zamanlamanın yapılması.

İslâm dîninin Orta Çağlar boyunca zuhûrunda ve inkişâfında rol oynadığı üniversite, hastahâne ve halk kütüphânesi gibi müesseseler arasında rasadhâneler de vardır.¹¹¹ Müslümanların, muhtelif yıldızların tedkîkinde unutulmaz ve kıymetli yardımlarda bulunmuş oldukları, bugün Batı ilim dünyâsında da kabul edilmiştir. İslâm astronomi ve astrolojisinin Avrupa'nın aynı ilim dallarına olan yardım ve te'siri zannedildiğinden daha fazla olmuştur. Bugün modern Garb astronomi ilminde kullanılan birçok yıldız hâlâ Arabça isimleriyle bilinmektedir ki; bunlar arasında şunlar vardır: **Algol, Altair, Aldebaran, Rigel, Vega, Betelgeuse, Mercury, Venüs, Mars, Jupiter, Saturn.** Kezâ muhtelif astronomi âlet isimleri Arapça olduğu gibi; Müslümanların yazdıkları eserlerin büyük bir ekseriyeti, X. asırdan itibaren XI, XII, XIII, XIV ve hatta XV ve XVI. asırlardada Lâtince, Yunanca, İspanyolca ve Fransızcaya tercüme edilmişlerdir. Tercüme edilen eserlerin çoğu birçok defalar basılmıştır. Bu bakımdan Galilé ve Kopernik'den Kepler'e kadar birçok Garb'lı astronomi bilgininde İslâm medeniyetinin te'sîrini müşâhede etmek gâyet tabî'dir.¹¹¹

Güneş'in sathındaki lekeleri ilk müşâhede eden İbn Rüşd (H.520-595/M.1126-1198)'dür. Ömer Hayyâm (ö. 517/1123-526/1137 arası)'nın takvîm reformu Gregoryen takvîmini fersah fersah geçer. İslâm'dan evvelki Arablar çöllerde sâdece geceleyin seyâhat için değil, meteoroloji, yağmur ilh. için de pek dakîk astronomik rasadlar geliştirmişlerdi. **Kitâbu'l-Enva'** denilen birçok kitab bize Müslümanların bu ilimdeki vüs'ati hakkında fikir verir.¹¹² Daha sonra Sanskrit, Yunanca ve diğer dillerden Arabcaya tercüme yapıldı. Birbirine aykırı teferru'âtın karşılaştırılması, hem yeni tecrübeler, hem de sabırla tâ'kîb edilen rasadların yapılmasına vesîle oldu. Abbâsî halîfelerinden Me'mûn (169-218/786-833)'un hilâfeti zamânında (813-33), İslâm astronomisinin en parlak devri başladı. Bağdad'da **el-Şammâsiyye** mahallesindeki rasadhâne, halîfenin astronomları, Yahyâ b. Ebî Mansûr riyâsetinde semâvî hareketleri muntazam bir şekilde rasad ettiler. Astronomide ilk mühim isim,

111 Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, Ankara 1988, s. 1; G. Anawati, "Science", eser: P.M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, **The Cambridge History of Islam**, c. 2B, Cambridge 1982, s. 747.

112 Mehmet Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târîhi**, Ankara 1985, s. 69, 72; M. Hamidullah, **Introduction to Islam**, 165, paragraf 466; G. Anawati, "Science", s. 761.

Lâtin âlimlerince kendisine **Algorismus** veya **Alghoarismus** denen el-Harizmî (ö. 231/846'dan sonra) idi. Me'mûn'un hilâfeti zamânında **Bey-tü'l-Hikme**'de çalışan Harizmî, Me'mûn için **Sindhind** (Senskiritçesi Sindhanta) olarak bilinen Hindçe astronomik cedvellerin muhtasar bir tablosunu meydana getirdi. Bu cedveller daha evvel halife el-Mansûr (754-75) için Arabcaya tercüme edilmişlerdi. Harizmî, Batlamyos'un coğrafyasına istinâden dünyânın meskûn bölgelerinin bir de tasvîrini yapmıştı. Fakat onun eserleri arasında en te'sîrli olanları matematiğe dâir olanlarıydı. Bu devirde yine Sâsânîler'in **Zîc-i Şâhî** (555 senesinde yazılması)'si ile eski Yunanlılar'dan Batlamyos'un **Almagest** (Arabçası **el-Macistî**) ve **Tebrabibles** isimli eserleri de Arabcaya tercüme edildi. Kısa zamanda pek çok astronomi âlimi yetişti. Bir hayli eser yazılıp birçok keşifler yapıldı. Arzın çevresi ölçüldü, ki neticelerinin doğruluğu şâyânî hayrettir. Med ve cezir ile şafak, gün ağarması, gök kuşağı, Güneş ve Ay hakkındaki eserler çoğaldı.

İlk devir astronomi âlimleri arasında en çok meşhur olanlar İbn en-Nevbaht ve Mâşallâh (III/IX. asrın başı) idi. Bağdad şehrinin kuruluşundaki astronomik hesapları onlar yaptılar. Abbâsî devletinin ilk resmî astronomi âlimi İbrâhîm b. Habîb Muhammed el-Fezârî (ö. 160/777)'dir. Astronomi ile alakalı birçok eseri bulunan bu âlim aynı zamanda **Usturlab**'ın da ilk mücididir. Devrin diğer âlimleri arasında kendi oğlu ve Yâ'kub İbn Tarîk (ö.161/ 778) vardır. Lâtinlerin **Alfraganus** dedikleri ve eserlerinin birçoğu Lâtinceye çevrilen el-Fergânî IX. asrın meşhur astronomlarından. Eseri olan **Kitâbu fi'l-Harekâti's-Semâviyye** İslâm astronomi klâsikleri arasındadır. XI. asır, İslâm astronomisinin en yüksek devri sayılır. Zîra XIX ve XX. asırlarda yeni zannedilen keşiflerin birçoğu, hakikatte bu asırlarda Müslümanlarca ortaya konmuştu¹¹³.

Müslümanlar, zaman geçtikçe Batlamyos'un sisteminin zayıflığını anladılar ve onu tenkîd etmeye başladılar. Bu tenkîdi ilk yapan ez-Zerkâlî

113 İslâm'da astronomi, âlimleri, eserleri ve bugünkü medeniyete yardımları hakkında tafsilât şu eserlerde mevcuttur: C. A. Nallino ve Fatîm Gökmen, "Astronomi" mad. **İA**, I, s. 686-693; Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, 2nd edition, Ankara 1988; S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 91-134; Ahmed Y. al-Hassan ve Donald R. Hill, **Islamic Technology: An Illustrated History**, Cambridge 1986, indeks; M. Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târîhi**, s. 69-96; G. Anawati, "Science", **The Cambridge History of Islam**, 2B, s. 757-765; W. Montgomery Watt, **The Influence of Islam on Medieval Europe**, Edinburgh 1972 (Türkçesi: Hülûsi Yavuz, **İslâm Avrupa'da**, ikinci baskı, İstanbul 1989, s. 64-70); W.W. Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, ter. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul 1930, s. 109-113; Aydın Sayılı, **Uluğ Bey ve Semerkand'deki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu**, Ankara 1985; Süheyl Ünver, **İstanbul Rasathanesi** Ankara 1969; Baron Carra de Vaux, "Astronomy and Mathematics", eser: T. Arnold ve A. Guillaume, **The Legacy of Islam**, Oxford 1968, s. 376-397; Şaban Döğen, **Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi**, İstanbul 1984, indeks.

(420/1029-480/1087) oldu ve birçok eski görüşler terk edildi. Böylece Kopernik ve Kepler'in görüşlerinin temeli atıldı. Dünyânın Güneş etrafında döndüğünü söyleyen el-Bîrûnî (363/973-443/1051), Galile'nin öncüsü oldu. Hind, İran ve Yunan'dan gelen astronomik levhalar arasında tezdalar vardı. Bu hal, Müslümanları daha dakik müşâhedeler yapmaya sevketti. Levhaların en doğruları, takrîben 900 m. senesinde el-Battânî (244/858-314/946) tarafından meydana getirildi. Onun Güneş ve Ay tutulmalarına dâir yaptığı sağlam rasadlar, 1749 senesi gibi çok yakın bir târihte bile hâlâ kullanılıyordu¹¹⁴.

İslâm dünyâsında astronominin ilmî tedkîkî, Uluğ Bey (795/1393-853/1449) ile nihâyet bulmakla beraber, büyük İslâm astronomları kâfilesinin sonu olan bir astronomi 'âlimi daha gelmiştir ki, o da Takıyü'd-Dîn Muhammed b. el-Emîr en-Nâsîru'd-Dîn Mengübertî'dir.¹¹⁵

4)Tabî'i İlimler:

Bunlardan bilhassa jeoloji, mineroloji, botanik ve zooloji'den kısca bahsetmekte fayda vardır.

Jeoloji: İslâm'da jeoloji tamâmen müstakil bir ilim dalı olarak değil, fakat meteoroloji, coğrafya ve kozmoloji gibi ilimlere bağlı olarak ve onların içinde inkişâf etmiştir. İlmî jeolojik araştırmalar, hakîkaten ilk defa Müslüman 'âlimler tarafından başlatılmıştır. Yerin ve mâ'denlerin teşekkülü hakkında düşünen, ilmî ve felsefî görüşler ortaya atan, muhtelif jeolojik keşif ve müşâhedelerde bulunanlar onlardır. Asrımızdaki muhtelif jeolojik nazariyelerle bazı mâ'denlerin teşekkülü hakkında vârid olan mütâlaaları, onların yüzlerce sene evvel bilmiş olmaları çok dikkate şâyandır. Müslümanların, ekseriyâ Tabiat Târîhi ve Mineroloji ile alâkalı eserlerde yer alan bu nevî müşâhede ve mütâlaaları, jeolojik değişmenin tedricî husûsiyetlerinden; arzın şeklini değiştiren tabiat hâdiselerinden ve yeryüzü'nün coğrafi târihinin mühim vesîkaları olan kayaların ehemmiyetinden pek açık bir sûrette bahsederler. Fosillerin, şimdi kara parçası hâline gelmiş olan denizlerde, çok eski çağlarda yaşayan hayvanların kalıntılarından teşekkül etmiş olduğunu yazarlar¹¹⁶.

114 W.M. Watt, *İslâm Avrupa'da*, s. 68-69; M. Bayrakdar, *İslâm'da Bilim*, s. 70.

115 C.A. Nallino ve Fatîm Gökmen, "Astronomi", mad. *İslâm Ansiklopedisi* (Kısaca: İA), I, s. 689, ve not 1.

116 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim: İslâm Medeniyetinde akli ilimler ve esasları*, Türkçesi: İlhan Kutluer, İstanbul 1989 (İngilizcesi: *Islamic Science: An Illustrated Study*, England 1976), s. 51-52; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târîhi*, Ankara 1985, s. 157.

Jeoloji hakkında mîlâdî IX. asrın başlarında ilk ilmî görüşleri ortaya atan el-Câhiz (150/767-255/869)'dır. 7 cildlik **Kitâbu'l-Hayavân**'ın¹¹⁷ müellifi olan el-Câhiz, dağlar, taşlar, nehirler ve denizlerin teşekkülü hakkında birçok suâle cevap aramıştır. Taşların ve diğer maddî varlıkların bidâyette su hâlinde bulunduğunu ve bunların asırlar içinde katılaştığını; yeryüzünde en son dağların teşekkül ettiğini; karadan sürülüp gelen toprak ve sert maddelerle ilk denizlerin dolup kayb olduğunu; bazı nebât ve hayvanların evvelâ deniz varlıkları oldukları halde sonradan değişerek karada yaşamaya başladıklarını; toprak ve denizlerin acı, tatlı ve tuzlu olmak gibi bazı hassalar taşıdıklarını yazmıştır.¹¹⁸ Onu mîlâdî X. asırda el-Bîrûnî ve Mes'ûdî tâ'kib etti. **Mürûcû'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevher**¹¹⁹ isimli eserinde Mes'ûdî, zelzelelerden, yeraltı sularından, delta ve yanardağlardan bahseder. İbn Sînâ (370/980-428/1037) ise, **De Conglutinatione Lapidum** adı ile Lâtince'ye tercüme edilen **Kitâbü's-Şifâ** isimli eserinde taşlarla hayvan ve mâ'denlerin teşekkülünü, taşlaşma ve merkezî sıcaklık nazariyesiyle açıklamaktadır. Ona göre, Güneş ısı ve onda bulunan bir kuvvet, dünyadaki çeşitli varlıkları meydana getirmiştir.¹²⁰ Müslüman âlimler mîlâdî XI ve XII. asırlarda da jeoloji sâhasında eserler vücûda getirmişlerdir. Bunlardan biri İbn Asâkir el-Dımaşkî (8.572/1176)'dır, ki eseri **Kitâbü'z-Zelâzil** adını taşır. XIII. asırda bu âlimlerin başında Zekeriyâ el-Kazvinî (600/1203-682/1283) geliyordu¹²¹. Onun bir ilimler ansiklopedisi mâhiyetinde olan **'Acâi'bü'l-Mahlûkât ve Garâi'bü'l-Mevcûdât**'ı¹²² sâdece astronomi değil, mitoloji, fizik, metafizik, kimya, botanik, psikoloji ve jeoloji gibi ilimleri de ihtivâ eder. İki kısımdan meydana gelen eserin birinci kısmında uzay anlatılmakta; uzunca bir mukaddimeden sonra Ay, Güneş ve Yıldızlar'dan başka diğer gök cisimleride izah edilmekte; gök sâkinleri olarak meleklerden bahsedilmekte ve takvimle alâkalı bilgiler bulunmaktadır. İkinci kısım yeryüzü'ne tahsis edilmiştir. Burada da, arz'da cereyân eden hâdiselerden; dünyânın küre şeklinde olduğundan; umûmî olarak unsurlardan, bilhassa ateş küresinden, hava, su, hayvan, bitki, mâ'den ve insanlardan; dağlar, adalar, deniz, nehir ve kuyulardan bahsedilmektedir. **'Acâi'bü'l-Mahlûkât**'ın Rükneddîn

117 Kahire 1323-1324 (Y.E.Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye.**, II, 666-8; Ch. Pellat, "al-Djahiz" mad., **Encyclopaedia of Islam**, New Edition (kısaca: EI²), II, Leiden 1983, s. 386.

118 M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji.**, s. 157.

119 Yukarıda 105 numaralı nota bakınız.

120 M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim.**, 160.

121 M. Bayraktar, **aynı eser**, s. 158; Şaban Döğen, **Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi**, İstanbul 1984, s. 233; Y. E. Serkis, **Mu'cemu'l-Matbû'ât.**, II, s. 1507-8; Ali Abdullah ed-Daffâ, **Eshamu 'Ulemâi'l-'Arab ve'l-Müslimîn fi 'Ilmi'l-Hayvan**, Beyrut 1406/1986, s. 150-220, tafsilât vermektedir.

122 Neşir: Wüstenfeld, Leipzig 1848 (Y.E. Serkis, **Mu'cem.**, II, s. 1507-8).

Ahmed tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesi sultan I. Çelebi Mehmed (saltanatı: 816-824/1413-1421)'e takdim edilmiştir. Surûrî-i Kadîm (ö. 968/1561)'in yaptığı ikinci tercüme de Kanûnî Sultan Süleyman (saltanatı: 926-973/1520-1566)'a takdim edilmiştir¹²³. Osmanlı jeolojisi hakkında, bu isimdeki eserlerden biri de Yazıcızâde Ahmed Bican (ö. 870/1466'dan sonra)'ındır. Kazvinî'ninkinin değişikliklere uğramış ve çok kısaltılmış Türkçe bir hulâsasıdır¹²⁴. Bu devirde Seydî Ali Reis (ö. 970/1562)'in **Kitâbü'l-Muhît**'i ile Ali Sipâhîzâde (ö. 997/1588)'nin **Evzâhu'l-Mesâlik** isimli eserleri jeoloji ilmine hizmet eden çalışmalar arasındadır¹²⁵.

Mineroloji: İslâm ilim târihinde minerolojinin husûsî bir yeri vardır. İslâm ilminin bu yüzünün bâriz husûsiyeti, tecrübeye verilen ehemiyet ve te'sîr altında kalmadan yapılan müşâhedelerdir. Müslüman âlimler, İslâm'ın süzgecinden geçirmek suretiyle önceki medeniyetlerden tevârüs ettikleri bilgilerden istifâde etmişlerdir¹²⁶. Mineroloji mevzuunda ilk eser veren İslâm âlimi el-Kindî (ö. 246/860)'dir. Onun, minerolojiye dâir yazdığı **Risâle fi envâi'l-cevâhiri'l-şemîne ve gayrihâ** ve **Risâle fi envâi'l-hicâre ve'l-cevâhir** başlıklı iki risâlesi meşhurdur¹²⁷. Daha sonra el-Câhîz'in birçok eserinde mâ'denlere yer verilmiştir. Bunları, Ebû Sa'îd Nasr b. Ya'kûb ed-Dîneverî, kimyâger Câbir b. Mayyân (103/721-190/805 m), filozof ve hekim Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (H.250/M.864-913/925 m), ve İbn Sina'nın eserleri ile el-Bîrûnî'nin meşhur **Kitâbü'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir**'i tâkîb etmiştir. Kadîm mâ'denler ilmi, yerini XIX. asırda modern nazariyelere terk edinceye kadar, Osmanlı devrinde, XV. asrın sonunda Yahya b. Muhammed el-Gaffârî'nin yazdığı **Kitâbu'l-Ya'kûti'l-Mahâzin fi Cevheri'l-Ma'âdin** isimli eser meşhur olmuştur. XVI. asırda İznikli Ali Bey'in **Dürerü'l-Envâr fi Esrâri'l-Ahcâr** başlıklı eseri de mâ'denlerle alâkalı ma'lûmatı ihtivâ eden çalışmalar arasında bulunuyordu¹²⁸.

Botanik: İslâm âlimleri, minerolojide olduğu gibi, bu ilim dalında da, eski medeniyetlerden tevârüs ettikleri bilgileri kendi araştırmalarına te-

123 Ş. Dögen, **Müslüman İlim Öncüleri**, 234; B. Necatigil, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, 11. baskı, İstanbul 1983, s. 409-10; M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve..**, 158.

124 B. Necatigil, **aynı eser**, s. 410.

125 Ş. Dögen, **Müslüman İlim..**, 287-89; M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim..**, 155.

126 İslâm'da mineroloji târihiyle alâkalı âlimâne ve tamamen dokümanter bir tedkik için bk.: M. Ullmann, **Die Natur und Geheimwissenschaften im Islam**, Leiden 1972, s. 144 vd. (S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, 53 n15).

127 S.H. Nasr, 53; M. Bayraktar, 103; Y.E. Serkis, **Mu'cem.**, II, 1573.

128 S. Hüseyin Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 53-4; M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târîhi**, s. 163; Şaban Dögen, **Müslüman İlim., Ansiklopedisi**, 65, 278; T. Fahd, "al-Dînawarî", mad. EI², II, s. 300-1.

mel yaptılar ve onu geliştirdiler. Müslümanlar bitkilere, zirâfî ve tıbbî sebblerden dolayı büyük alâka gösteriyorlardı. Botanik hakkındaki İslâmî eserler, II/VIII. asırda Câbir b. Hayyân'ın botanik ve zirâat hakkındaki risâleleriyle başladı. III/IX. asırda en mühim botanik kitabı, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895 veya 290/902)'nin **Kitâbü'n-Nebât'** oldu. VI-II/XIV. asırdan itibaren bu mevzuda ansiklopedik eserler verilmeye başlandı. Müslümanların botanik üzerindeki araştırmaları daha ziyâde bitkilerin türleri, fizyolojileri, teşekkülleri, büyüme tarzları ve kısımları; coğrafya ve iklim şartları ile münâsebetleri, tıbbî ve gizli husûsiyetleri gibi hususlara dâirdi. İslâm 'âlimleri, bitkiler 'âleminde mânevî ve ahlâkî dersler çıkarmakta ve bitkilerin şekilleri hakkında tefekkür etmekte ısrarlı idiler¹²⁹.

Zoolesi: Müslümanların zoolesi araştırmaları umûmiyetle fıkihtan edebiyâta ve san'atdan tıba kadar İslâm medeniyetinin hemen bütün şû'beleri ile alâkalı olmuştur. Hicrî II. ve milâdî VIII. asırdan itibaren İslâm 'âlimleri zoolesi ilminde eserler vermeye başladılar. İlk müellifler arasında bilhassa en-Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820), el-Asma'î (122/740-216/831), İbnü'l-A'râbî el-Kûfî (ö. 231/846), Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (ö. 248/862)¹³⁰ gibi zevâtını adını belirtmek lâzımdır. Ancak zoolesi, ilmî olarak el-Câhız'ın meşhur **Kitâbu'l-Hayavân** isimli eseri ile başladı.¹³¹ Sonra yapılan bütün tedkiklere kaynak olan bu eser, sadece hayvanların fizikî ve biyolojik yapılarını değil, aynı zamanda hayvan sosyolojisi ve psikolojisini de ele alan ilk kitaptır. İbn Kuteybe (ö. 276/889), **'Uyûnu'l-Ahbâr** isimli eserinde¹³² zoolesiye ayrıca yer verir. İbn Sina (370/980-428/1037), **Şifâ**'sında¹³³, İbn Bâcce (ö. 533/1139; Latincesi Awempace), el-Bîrûnî ve İbn Rüşd (520/1126-595/1198) muhtelif eserlerinde hayvanlar hakkında izâhâta yer vermişlerdir.¹³⁴ Botanik'de olduğu gibi zoolesi'de de VII/XIII. asrın sonları ile VIII/XIV. asrın başlarından iti-

129 B. Lewin, "al-Dînawarî", mad. **Eİ²**, II, s. 300; S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, 54-59; M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji**, 147-49; Ali Abdullah al-Daffa', **Eshâmu 'Ulemâ'l-'Arab ve'l-Muslimîn fi 'İlmi'l-Hayavân**, Beyrut 1986, s. 388-89.

130 Ali A. al-Daffa', **Eshâmu 'Ulemâ**, s. 311, 384, 387, 395.

131 el-Câhız'ın hayâtı ve eserleri hakkında yukarıda 117 numaralı nottan başka ayrıca bk.: el-Câhız, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri**, çeviren: Ramazan Şaşen, Ankara 1967, s. 11-21; A.A. al-Daffa', **Eshâmu 'Ulemâ'l-'Arab ve'l-Muslimîn fi 'İlmi'l-Hayavân**, s. 51-99.

132 Neşir: Ahmed Zakî al-'Adawî, Kahire 1343-8/1925-30 (G. Lecomte, "İbn Kutayba" mad., **Eİ²**, III, s. 845).

133 Kâhire 1952-(A.M. Goichon, "İbn Sina" mad., **Eİ²**, III, 1942). Bu eserin sekizinci bölümünde (S.M. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 63).

134 S.N. Nasr, **İslâm ve İlim**, 62-3; M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târîhi**, 153. İslâm'da zoolesi Târîhi ve kaynakları hakkında daha fazla ma'lûmât için bk.: Ch. Pellat, "Hayawan" mad., **Eİ²**; F. Sezgin, **GAS**, III, s. 343 vd.; M. Ullmann, **Die Natur und Geheiwissenschaften im Islam** s. 5-60 (S.N. Nasr, **İslâm**, 62).

baren hayvanlara dâir mâ'lûmât veren ansiklopedik eserler yazılmaya başlandı. Bunlar arasında Zekeriyâ el-Kazvinî'nin yukarıda mezkûr eserinden başka Şemsu'd-Dîn ed-Dımaşkî (654/1256-727/1326)'nin **Nuhbetu'd-Dehr fi 'Acâi'bi'l-Berri ve'l-Bahrî**¹³⁵; en-Nuveyrî el-Kindî (677/1268-733/1332)'nin **Nihâyetü'l-Erib fi Fünûni'l-'Arabî**¹³⁶; el-Celdekî (762/1360)'nin **Kenzü'l-İtisâs ve Dürreti'l-Gavvâs fi Ma'rifeti Esrârî 'İlmi'l-Havâsî**¹³⁷; Hamdullâh el-Mustavfî el-Kazvinî (680/1281-?)'nin **Nüzhetü'l-Kulûb'u**,¹³⁸ el-Kalkaşandî (ö. 821/1418)'nin **Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ** isimli eseri¹³⁹ ve diğerleri vardı. Ancak bu devrin en mühim eseri Kemâlû'd-Dîn ed-Demîrî (742/1341-808/1405)'nin **Hayâtü'l-Hayavâni'l-Kübrâ'sı**¹⁴⁰ idi. Osmanlı asırlarındaki zoolojik çalışmalar, 'umûmiyetle bu ve benzeri eserlerin tercümesi şeklinde olmuştur¹⁴¹.

5) Tıbbî İlimler:

Bu ilimlere temizlik, hıfzıssıhha, anatomi, fizyoloji, optik, biyoloji, hastahâne, tabâbet-i rûhiyye gibi bahisler de dâhildir. Bütün bunlarda İslâm'ın ve Müslümanlar'ın insanlığa büyük hizmetleri olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîfler'in, bu ve benzeri ilimlere insanları nasıl teşvîk ettikleri gâyet açık ve ma'lûmdur. Cenâ-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'inde bilhas-sa insanın yaradılış ve neşvü-nemâsından¹⁴² gebelik ve kısırlıktan¹⁴³, hayız ve nifas hâlinde iken kadına yaklaşılmamasından¹⁴⁴; çocukların emzirilmesinden¹⁴⁵; tıbbî mahzurları sebebiyle süt-kardeş ve süt-annelerle evlenilmemesinden¹⁴⁶; ihtiyarlıkta gebe kalınamayacağından¹⁴⁷; anatomiden¹⁴⁸ fizyolojiden¹⁴⁹; hiçbir kimsenin kendi nefsinin tehlikeye atmaması lâzım geldiğinden¹⁵⁰ bahsetmekte ve hastahıkların sebepleri hak-

135. Neşir: C.M. Frahn ve M.A. Mehren, (Patrasbric ? 1866), (Y.E. Serkis, I, 881).

136. Y.E. Serkis, **Mu'cem**, II, 1884-5.

137. Y.E. Serkis, I, 703.

138. Ali Abdullah al-Daffa', **Eshâmu 'Ulemâi'l-'Arab ve'l-Muslimîn fi 'İlmi'l-Hayavân**, Beyrut 1406/1986, s. 392-93.

139. 14 cild, Beyrut 1407/1987.

140. Bulak 1275 Hicrî, İngilizcesi: C.A. S.G. Jyakar, Londra 1906, 1908 (Serkis, I, s. 887-88). S.M. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 60, ehemmiyetini belirtiyor.

141. M.Bayraktar, **mezkûr eser**, s. 154.

142. **el-Mü'minûn**, 23, âyet: 12-13; **ez-Zümer**, 39, âyet: 6; **es-Secde**, 32, âyet: 8; **et-Târık**, 86, âyet: 6-7; **el-İnsân**, 76, âyet: 2.

143. **Meryem**, 19, a:8-9; **et-Talâk**, 65, a: 14.

144. **el-Bakara**, 2, a: 222.

145. **el-Bakara**, 233.

146. **en-Nisâ**, a: 22.

147. **ez-Zâriyât**, a: 29.

148. **el-A'râf**, a: 69; **Fâtır**, a: 1.

149. **en-Nahl**, a: 66.

150. **el-Bakara**, a: 195.

kında kısa bilgiler vermektedir¹⁵¹. Kur'ân-ı Kerim'de ayrıca birçok hıfzı-sıhha kâide ve kanûnları da vaz' edilmekte; temizlik üzerinde ısrarla durulmakta¹⁵², anne ve çocuğun sıhhati sağlam esaslara bağlanmış bulunmaktadır. Bebeğin himâyesi, emzirilmesi, sütten kesilmesi, süt-anne-lik ve maddî refah gibi hususlara ehemmiyet verilmiş; fakir ve yetimlerin hakları gözedilmiştir. Herkes kendine bakmakla mes'ûl tutulmuştur. Vücûdun yüz, saç, kol, ayak, burun, göz ve kulak uzuvlarının günde en az beş defa yıkanması emredilmiştir. Küçük ve büyük abdestden sonra tahâret alınması, ya'ni bu iki mahallin yıkanıp temizlenmesi namazın şartı olmuştur. Her gün beş vakit kılınan namaz, mu'ayyen hareketleri ihtivâ ettiği gibi ibâdet esnâsında okunan âyet-i kerîme ve duâlar da mâ'nevî birçok büyük te'sîri hâiz bulunmuştur. Her sene bütün bir Ramazan ayında tutulan orucun sıhhi ve içtimâ'î birçok faydaları olduğu artık bütün dünyânın ma'lûmu olmuştur. Yine Kur'ân-ı Kerim'in emri olan Hacc'da hacıların gusûl abdesti almaları, elbiselerini değiştirmeleri, saç ve tırnak kesmeleri ve yaptıkları diğer ameliyelerin bulaşıcı hastalıkları önlemekte ne kadar müessir oldukları gâyet açıktır¹⁵³. Hülâsa Kur'ân-ı Kerim, hastalığın nasıl tedâvî olunacağından ziyâde hastalığa yakalanmama yollarını göstermiştir. Bundan fazlası onun mevzuunun dışındadır.

İslâm Peygamberi (s.a.v.)'in Hadîs-i Şerîfleri'nde ie tıbbî ilimlerle alakalı daha fazla mâ'lûmat ve tavsiyeler vardır. Muhaddisler, bu mevzu-daki Hadîsler'i, Hadîs Kitapları'nda "Kitâbu't-Tıb" başlığı altında bir araya getirmişlerdir¹⁵⁴. Diğer birçok İslâm 'ulemâsı da aynı Hadîsler'i mevzu' edinerek "Tıbbu'n-Nebevî" başlığı altında müstakil eserler yazmışlardır.¹⁵⁵

Tıb, bir ilimdir ki insan vücûdunun sıhhatini muhâfaza etmek için

151 C. Kırcı, *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul 1988, 171; aynı müel. *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, İst. 1984, 101.

152 *el-Mâide*, a: 6; *et-Tevbe* a: 108.

153 Hassan Kamal, *Encyclopaedia of Islamic Medicine*, Kahire 1975, s. 17.

154 Meselâ: *Sahîhu'l-Buhârî*, VII, s. 11, 86. Kitap; İbn Mâce, *Sünen*, II, s. 1137, 31. Kitap; *Sünen-i Ebî Dâvud*, IV, s. 3.

155 Ebu'l-Hasan Ali el-Hamavî (ö. 720/1320), *el-Ahkâmü'n-Nebeviyye fi San'atı't-Tıbbiyye*, İstanbul Süleymaniye Kütüb., Fâtih 3524; Ahmed b. İbrâhîm ed-Dâî, *Tıbb-ı Nebevî Tercemesi*, Süleymaniye, Kadı-zâde Mehmed 346; Muhammed Fahri, *Tıbb-ı Nebevî*, ? 1323; Milâşlı İsmâil Hakkı, *Tıbb-ı Nebevî*, ?; İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, Beyrut ?; Ziyâuddin Ebü Abdillâh el-Makdisî (ö. 643/1245), *et-Tıbbu'n-Nebevî*, Sül. Kütüb., Çorlulu Ali Paşa 446/6; en-Nisâbü'ri (ö. 245/860), *et-Tıbbu'n-Nebevî*, Bursa Eski Eserler Kütüb., Câmi-i Kebir 3505; Hüseyin Remzi 51839-1896), *Tıbb-ı Nebevî*, İstanbul 1324/1906; es-Süyûtî (ö. 911/1505), *el-Menhecû's-Sevî ve'l-Menhelur-revî fi't-Tıbbi'n-Nebevî*, Mevlânâ Müzesi 1814 (M. Denizkuşları, *Peygamberimiz ve Tıp: Tıbb-ı Nebevî*, İstanbul 1981, s. 145-150), gibi kitaplar bunlar arasındadır. Süyûtî'nin eserinin Fransızcası: A. Perron, *La médecine du prophète*, Paris, Algiers 1860; İngilizcesi: C. Elgood, "Tıbbul-Nabb or Medicine of the Prophet, meaning of Two Works of the Same Name", *Osiris*, XIV, 1962, s. 33-192 (S.H.Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 174 n 33)'dir.

bedenin sıhî ve marazî hallerinden bahseder. Bu, tıbbın nazarî kısmıdır. Tıbbın bir de 'amelî ve tatbîkî kısım vardır ki hekimlikten; insanı gerek cismen ve gerek rûhen tedâvî etmekten ibârettir. Hastalık demek olan maraz, vücûdun tabiî mecrâsından çıkmasıdır. Tedâvî de, vücûdu mecrâsına iâdedir. Hıfzısihha, vücûdun tabiî mecrâsında bekâsından ibârettir. Tıbbın nazarî ve 'amelî kısımları müşâhede ve tecrübe ile terakkî ettiğinden, Rasûlullâh (s.a.v.)'in tıbbî ile, tıbbın zamanımızdaki tekâmül etmiş şeklinin kasdolunmadığı ma'lûmdur. Tıbb-ı Nebevî ile kasdolunan tedâvî üç kısımda hülâsa olunabilir: 1) Vahiy yolu ile bilinen, 2) Arap göreneğinden alınan, 3) Kur'ân-ı Kerîm ile şifâ olunma gibi teberrük murâd olunan kısımlarıdır.¹⁵⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi Hadîs-i Şerîfler'de de koruyucu hekimliğe daha fazla ehemmiyet verilmiştir. "İnsanların çoğu iki nimetin kıymetini bilmekte aldanmışlardır. Bunlar, sıhhat ve vakittir." "Acıkmadan yemeğe oturmayınız; doymadan da kalkınız." "Yemekten evvel ve sonra ellerinizi yıkayınız" meâlindeki Hadîs-i Şerîfler bunlar arasındadır.

Bu i'tibarla tıp ve tıbbî ilimler, İslâm'da en çok rağbet gören ve tekâmül eden ilimlerdenidir. Müslüman 'âlimlerin çoğu, aynı zamanda birer tabibdi. İslâm tıbbının zenginliği Batı'da hayranlıklar uyandırdı ve te'siri XVIII. asrın sonuna kadar devâm etti. Bu mevzuda yakın bir zaman evvel İngilizce olarak intişâreden bir eserin kapak gömleğindeki yazıda şöyle denilmektedir: "İslam tıbbının bizim ilmî ve fikrî mîrâsımızdaki yeri, umûmiyetle kabul edilenden daha büyüktür. Takriben milâdî 1200'den 1600 senesine kadar, Avrupa tıp talebelerinin ders kitaplarını, Müslüman müelliflerin Arapça eserlerinden tercümeler teşkil ediyordu"¹⁵⁷.

İslâm tıp târihinde o kadar çok 'âlim yetişmiş ve o kadar çok eser verilmiştir ki, bunların hepsini burada zikretmek şöyle dursun, ehemmiyetlilerini bile saymak âdetâ imkânsızdır¹⁵⁸. Biz sadece birkaç İslâm hekim ve eserine işâret etmekle iktifâ edeceğiz.

İlk İslâm hekimleri arasında Ali b. Rabban et-Taberî (153/770-235/850) vardır. Eseri, **Firdevsu'l-Hikme**'dir. Bilhassa anatomi hakkında verdiği ihâtalı bilgilerle tanınmaktadır¹⁵⁹. Ondan sonra gelen Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (250/864-320/932), ekseriyetin kana-

156 K. Miras, **Sahîh-i Buhâri. Tecrîd. Tercemesi**, XII, s. 80.

157 Manfred Ullmann, **Islamic Medicine**, Edinburgh 1978.

158 Bu eserlerin büyük bir kısmı yazma hâlinindedir. Türkiye kütüphanelerinde olanlarının kataloğu henüz neşredilmiştir: Ramazan Şesen, Cemil Akpınar ve Cevad İzgi (hazırlayanlar), **Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe, Farsça) Kataloğu**, (İslâm Konferansı Teşkilâtı, İslâm Tarih, San'at ve Kültür Araştırma Merkezi), İstanbul 1984.

159 S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, 176 ve n 41; A. Abdullah al-Daffa', **Eshâmu 'Ulemâi'l-'Arab ve'l-Muslimin fi's-Saydale**, Beyrut 1405/1985, s. 161-66.

atine göre, tıbbın bilhassa klinik ve tecrübî taraflarıyla alâkalı olarak, Müslüman hekimlerin en büyüğü idi. Rey şehrinde doğan Râzî, Batı'da **Rhazea** adı ile bilinmektedir. Eserleri arasında en mühimi, Lâtin dünyasında **Continens** adı ile meşhur olan **el-Hâvî fi Sınâ'ati't-Tıbb** isimli mu'azzam tıp ansiklopedisidir. Kendi yaptığı günlük tıbbî müşâhedelere dayanır. Batı'da en çok tanınan eseri, XII/XVIII. asırda **Liber de pestilentia** adı ile Latinceye tercüme edilen, çiçek ve kızamık hakkındaki **Kitâbu'l-Cederî ve'l-Hasbe** başlığını taşımakta olanıdır¹⁶⁰. Râzî'yi müteâkib en dikkate değer tabîb İranlı Ali b. Abbas el-Mecûsî (ö. 384/991)'dir. Eseri, **Kâmilu's-Sınâ'a**'dır; **Kitâbu'l-Mâlikî** adıyla meşhurdur ve Lâtincede **Liber regius** şeklinde şöhret bulmuştur. Batı'da Haly Abbas diye bilinen müellif, Bağdad 'Adududdevle Hastahânesi baş hekimliğini de yaptığından eserine şahsî müşâhede ve tecrübelerini de kaydetmiştir¹⁶¹. Aynı asırda batıda Endülüs'de de en büyük tabîb olarak Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî (ö. 400/1009'dan sonra) yetişti. Lâtinceleşmiş şekli **Albucasis**'dir. Zehrâvî, Müslüman cerrahların en büyüğüdür. Eserinin adı, **Kitâbu't-Tasrîf**dir. Cerrahlar için yüzyıllar boyu kaynak kitabı vazîfesi görmüş bir tıp ansiklopedisidir¹⁶².

Göz tabâbetinde Ali b. 'Îsâ (ö. 400/1009'dan sonra), **Tezkiretü'l-Kehhâlin** isimli eseriyle büyük bir şöhret kazandı.¹⁶³ Batı'da **Alhazen** şeklindeki Lâtinceleşmiş ismiyle meşhur olan İbnü'l-Heysem el-Basrî (ö. 430/1038), optik ilmini yeni temeller üzerine oturttu. **Öklid** ile **Kepler** devirleri arasında kendisine en mühim bir kâşif ve araştırmacı olma hüviyetini kazandıran birçok keşiflerde bulundu. Optik hakkında yazdığı **Kitâbü'l-Menâzir**, Orta Çağlarda te'lif edilmiş en mühim eserdirdi. Bu eser, **Wilelo**, **Roger Bacon** ve **Peckham** gibi erken devir müelliflerine; **Kepler** ve **Newton** gibi de daha yakın zamanlarda yetişenlere te'sir etti. İlk defa 1572'de Basle'de basılan eser, gözün anatomi ve fizyolojisini incelemekle işe başlar. Beyinden çıkan optik sinirlerin; iris, kornea ve mercek gibi kısımlardan her birinin görme hâdisesindeki vazîfelerini gâyet ustalıklı bir şekilde resmeder¹⁶⁴.

160 S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, 176-7; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemu'l-Mü'ellifin**, X, s. 6-7; P. Kraus ve S. Pines, "Râzî" mad. **İA**, IX, s. 642-45; Sarkis, **Mu'cem.**, I, 913-915; A.A. al-Daffa', **Esâmu 'Ulemâ...fi's-Saydala**, 183-238.

161 S.H.Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 177; A.A. al-Daffa', **Eshâmu..fi's-Saydala**, 239-67.

162 S.H. Nasr, **aynı eser**, 177-178, Batı dillerine yapılan tercümelerini de göstermektedir; Ö.R. Kehhâle, **Mu'cem.**, IV, s. 105; H. Kamal, **Encyclopaedia of Islamic Medicine**, s. 19, 493.

163 Lâtince tercümesi: K.A. Hill, Dresden 1845 (Serkis, **Mu'cem.**, II, 1356); S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 178; S. Hunke, **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**, terc., Servet Sezgün, Bedir Yayinevi, İstanbul 1972, s. 234, 194.

164 İbnü'l-Heysem'in optiği hakkında Avrupa dillerinde birçok araştırma yapılmıştır. Bunlar ve yukarıdaki bilgiler için bk.: S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 140 ve n 20; Serkis, **Mu'cem**, I, 280-1; S. Hunke, **İslâm Güneşi**, s. 197.

Hicrî V/mîlâdî XI. asrın en canlı sîmâsı İbn Sina (ö. 428/1037)'dir. İslâm'ın en meşhur hekimi olan bu "tabibler sultânı", Lâtin dünyâsında **Avicenna** ismiyle bilinmektedir. Tıbda, kendi kendini yetiştirmiştir. Eserleri, Doğu'da ve Batı'da asırlarca en itimada şâyân kaynak olmuştur. Bunlardan, bir tıp ansiklopedisi olan **el-Kânun fi't-Tıb**, onun adını ölümsüzleştirmiştir¹⁶⁵. Sonra gelen ve kendisi gibi filozof ve kelâmcı olan Alâeddîn İbn Nefis (ö. 687/1288)'e "İkinci İbn Sîna" ünvanı verilmiştir. İbn Nefis (Arapçası: İbnü'n-Nefis), kan dolaşımını keşfetmişti ve 1924 senesinde Mısırlı doktor et-Tantâvî, doktora teziyle ortaya çıkıncaya kadar bu şerefün **İbnü'n-Nefis**'e değil, İngiliz **Harvey** ve İspanyol **Michael Servet**'e âit olduğu zannediliyordu¹⁶⁶. Müslüman botanikçi ve eczacı Ziyâuddîn İbnü'l-Baytar (ö. 646/1248), **Kitâbu'l-mugnî fi'l-Edvîyeti'l-müfrede** adlı eseri ile hayvan, bitki ve mâ'den ürünlerinden mâmul 1400 ilâcın listesini verdi. Devrinin bütün farmakoloji malzemesini ihâta eden eser 1758'de yeniden yayınlandı. 1830 senesi gibi yakın bir târihte bile Avrupa kodeksine hâlâ İslâm kaynakları temel teşkil ediyordu¹⁶⁷.

Fârâbî, İbn Sînâ, el-Bîrûnî, Zehrâvî ve İbn Baytar gibi "imam" olarak kabul edilen İslâm ulemâsının yazdığı eserler, Osmanlı tabâbetinin de kaynağı ve mesnedi oldu¹⁶⁸. Osmanlı Devleti'nde hastahâne inşâsı, Abbâsî ve Selçuklu nümûnelerini tâ'kib ederek devam etti. İlk Osmanlı hastahânesi, Bursa'da VIII/XIV. asırda yapılan **Dârüşşifâ** idi. Bunu, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da **Fâtih Külliyesi**'nin bir parçası olarak yaptırdığı **Dârüşşifâ** tâ'kib etti. Pâdişâh II. Bâyezid'in 12 Rebîulâhır 890/28 Nisan 1485 târihinde temelini attığı Edirne'deki câmiî ve mûsikî ile tedâvî yapılan dârüşşifâ'sı, Batı'daki hastahânelere mîmârî bakımından nümûne teşkil etti. İstanbul'da en büyük hastahâneler, X/XVI. asırdan itibaren inşâ edilmeye başlandı. Bunlar, XIII/XIX. asrın modern hastahânelerine öncülük ederek Batı tıbbının tatbîkâtına büyük nisbette te'sîr ettiler.¹⁶⁹

165 S.H. Nasr, *aynı eser*, 178-79, tafsilât vermektedir; S. Hunke, a.g.e., 196-7, 203.

166 S. Hunke, **İslâm Güneşi**, 178-185; S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, 180-81; G. Anawati, "Science", eser: P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve B. Lewis, eds., **The Cambridge History of Islam**, c. 2B: **Islamic Society and Civilization**, Cambridge 1970, reprinted 1982, s. 773. (Türkçe tercümesi: **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, 4 cild, Hikmet Yayınevi, İstanbul 1988-89, C. IV, s. 346, Mısırlı doktorun ismi metinde Tatavî olduğu halde tercümede Tahavî olmuştur).

167 S. Hunke, **İslâm Güneşi**, s. 230-1, 243; S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 188.

168 Rıfıkı Melül Meriç, "Osmanlı Tabâbeti Târihine Âid Vesîkalar: Cerrahlar ve Kehhaller", **Tarih Vesîkaları**, (yeni seri), I: 1 (16), (Ağustos 1955), s. 29.

169 Daha fazla bilgi için bk.: S. H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 155-56; Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Târihi**, İstanbul 1341/1925, s. 92-4. Bu son eser, Osmanlı tabâbeti ve tatbîkâtı hakkında 'umûmî ve tatminkâr mâlûmât da vermektedir. Ayrıca bk.: R.M. Meriç, "Osmanlı Tabâbeti Târihine Âid Vesîkalar.", **Tarih Vesîkaları**, yeni seri, I: 16), (Ağustos 1955), s. 27-48; Afet İnan, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifâhiyesi (H. 602/M. 1206)", eser: **Türk Tarih Kurumu, Malazgirt Armâğanı**, Ankara 1972, s. 1-7; A. Süheyl Ünver, "Anadolu Sel-

6) Fizik ve Kimyâ:

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet-i kerîme Müslümanları, kâinâtın nizâmı ve yaratılışı hakkında tefekkür ve arz ile semânın insanlara ne kadar faydalı olduklarına dâir araştırmalar yapmağa teşvîk eder. Bu teşvîk sâyesindedir ki İslâm'da, ilim ile din, akıl ile îmân arasında hiçbir zaman hiçbir şekilde çatışma olmamıştır. Aksine, diğer müsbet ilimlerde olduğu gibi, fizik ve kimyâ gibi tabîî ilimlerde de büyük keşif ve inkişâflar meydana gelmiştir.

Fizikî ilimler, İslâm ilim târihinde, eski milletlerin târihinde olduğu gibi "Tabîat İlmi" adı altında gelişmiştir. Fizik kelimesinin bugünkü mânâda kullanılmaya başlanması yenidir. Sir Issac Newton (1642-1727) bile kendisini "bir tabiat filozofu" olarak kabul ediyordu. Fizik, onun zamânından itibaren "Tabî'at İlmi" yerinde kullanılmaya başlanmıştır.

İslâm'da fizik ilmi ile uğraşan âlimler iki kısma ayrılırlar: 1) el-Kindî (283/897-350/961), İbn Sînâ (370/980-428/1087) ve Fârâbî (256/870-339/950) gibi "Aristocu Fizik Cereyânı"na bağlı kalanlar. 2) Bazı **Kelâm İlmi** âlimleri ile Fen Ulemâsı. **Kelâm** âlimleri arasında Ebû İshâk en-Nazzâm (vefatı: 220/835-230/845 arası), İmâm Eş'arî (260/873-324/935) ve Fahru'd-Dîn Râzî (543/1149-606/1209) vardır. Fen ulemâsı olanlar arasında da: Ebû Reyhân el-Bîrûnî (ö. 442/1050), İbnü'l-Heysem (354/965-430/1039), Abdurrahmân el-Hâzinî (VI/XII asır), Bedî'u'z-zamân İsmâîl Ebû'l-'Izz el-Cezerî (VII/XIII. asır), Benû Mûsâ (Mûsâ b. Şâkir'in, hepsi riyâziyecî ve fen âlimi olan Muhammed Ahmed ve Hasan isimli oğulları), Ebû'l-Berekât el Bağdâdî ve Sâbit b. Kurra (ö. 289/901) başta gelir.

el-Kindî birçok eserinde nazarî ve 'amelî fizik mevzularına temâs eder. İbn Sînâ'nın mevzu ile alâkalı fikirleri daha ziyâde **Şifâ** ile **İşârât ve Tenbîhât** isimli eserlerinin tabî'at ilimlerine ayrılmış olan bölümlerinde bulunur. Optik hakkında en değerli eserler İbnü'l-Heysem'in

çuklularında Sağlık Hizmetleri", aynı eser, s. 9-31; Kâzım İsmâîl Gürkan, "Selçuklu Hastahâneleri", aynı eser, s. 33-47; Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastahâneleri ve Avrupa Kültürüne Tesiri", aynı eser, s. 49-66; Kâzım İsmâîl Gürkan, "Süleymâniye Dürüşşifâsı", eser: T. Tarih Kurumu, **Kanûnî Armağanı**, Ankara 1970, s. 259-67; Nil Akdeniz, **Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlâkı**, İstanbul 1977; aynı müellife, "Osmanlılarda Tıbhânenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 22, (Şubat 1983), s. 152-167; Nâşid Baylav, **Fâtih Sultan Mehmed Devrinde (Te'lif, Terceme ve İstinsah edilen) Tıp Eserleri ile İlaçlar**, İstanbul 1953; aynı müel., **Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1968; I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981, **Bildiriler**, cild II: **Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1981; Hakim Mohammed Sa'id, "Tib in Turkey", **3rd International Conference on Islamic Medicine at Istanbul-Turkey, 28th September -2nd October 1984**, (ayrı basım), Karachi; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Edirne II. Bayezid Darüşşifâsı", eser: **Edirne: Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 257-264.

Kitâbü'l-Menâzir'i, Kemâleddin el-Fârisi'nin **Tenkîhu'l-Menâzir'i** ve Nasîru'd-Din Tûsî'nin **Nihâyetü'l-İdrâk'idir**. Mekânîk sâhasında ise, el-Cezerî'nin **Kitâbu fî Ma'rifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiiye'si**, Sâbit b. Kurra'nın **Kitâbu'l-Karagtinus'u** ve Benû Mûsâ Kardeşler'in 246/860'da yazılan **Kitâbu'l-Hiyâl** (Book of Artifices) isimli eserleri en mühim kaynaklar arasındadır. Ölçü ve tartı âletleri hakkında yazılan eserler arasında da, el-Birûnî'nin **Kitâbu'l-Cevâhîr'i** ve el-Hazîzî'nin 515/1121'de yazılan **Kitâbu Mizâni'l-Hikme'si** meşhurdur. Saat teknolojisi hakkında en şöhretli eser, Fahrud-Dîn Rıdvân b. Muhammed es-Sa'atî'nin 600/1203'de yazdığı risâledir.

Müslüman âlimler, yerçekimi hakkında da etrâflı araştırmalar yapmışlar ve Aristo fiziğinden birçok bakımlardan ayrılmışlardı. İbn Firnas (ö. 278/888) îcad ettiği bir cihazla uçmayı tecrübe etmiş ve bir kazâda öldüğünden, eserini inkişâf ettirecek birini yerine halef olarak bırakmamıştır¹⁷⁰.

Kimyâ'nın eski devirlerdeki adı "Simyâ" idi. Bugünkü modern **Kimyâ** İslâm ile başlamaktadır. Bütün dünyâ, Câbir b. Hayyân (II/VIII. asır) ile Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 320/932)'yi bu ilmin kurucusu olarak kabul etmektedir. Kimyâ ve simyânın gelmiş ve geçmiş en büyük temsilcisi olan Câbir, **Kitâbu's-Seb'in** ve **Kitâbü'l-Mîzân** isimli eserlerin müellifidir. Eserlerinin çoğu, XI-XIII. asırlar arasında Lâtinceye tercüme edildi. Batı'da, Lâtince ismi olan Geber ile meşhur olmuştur. Yine Batı'da Rhazes olarak bilinen Ebûbekir Râzî de, İslâm'da en büyük klinik doktoru olduğu kadar kimyâgerliği ile de mâruftur. Kimyâ'ya dâir eseri, **Kitâbu'l-Esrâr'dır**. Bu iki âlimin ve diğerlerinin teknolojik mâlûmât ile dolu olan eserleri, sonraki Müslüman ve Avrupalı nesillere te'sir etmiş ve modern kimyâ sanâyii ile kimyâ mühendisliği kendilerine çok şey borçlu olmuştur¹⁷¹.

170 Yukarıdaki bilgiler için bk. S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 135-150; Ahmed Y. al-Hassan ve Donald R. Hill, **Islamic Technology: An Illustrated History**, Paris-Cambridge-New York 1986, s. 26-7, 55-59; M. Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, 97-120; M. Hamidullah, **Introduction to Islam**, s. 166-67, pragraf: 471-475; G. Anawati, "Science", eser: P.M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, (editör), **The Cambridge History of Islam**, c. 2B, yeni baskı, Cambridge-London-New York-Sydney 1982, s. 756-57. Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu'l-A'lam**, VI, İstanbul 1316/1898, s. 680-81; **Shorter Encyclopaedia of Islam**, Leyden-Londra 1961, s. 445-46; W. Montgomery Watt, **İslâm Avrupa'da** terc. Hülûsi Yavuz, 2. baskı, İstanbul 1989, s. 64-70 ve el-Harizmî ile İbnü'l-Heysem hakkında mütercimim notları.

171 Ahmed Y. al-Hassan ve Donald R. Hill, **Islamic Technology**, s. 133-176, 27-8; S. Hüseyin Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 193-208; M. Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, 121-135; G. Anawati, "Science", eser: **The Cambridge History of Islam**, s. 774-777; Fuad Sezgin, **Geschichte der arabischen Schrifttums** (kısaca: GAS), c. IV, s. 120-299, İslâm kimyâsının tarihî inkişâfı hakkında toplu bilgi vermektedir.

7) Matematik:

Bu ilme, aritmetik, geometri, cebir ve trigonometri dâhildir. Matematik, Müslümanların en çok hizmet ettikleri ilimlerden biridir. Sıfır Müslüman matematikçilerin icâdıdır. Sıfırı kullanan ilk Müslüman matematik kitabının 873 m. senesinde yazıldığı bilinmektedir. Avrupalılar, bu Müslüman icâdını ancak 250 sene sonra alabildiler.¹⁷² Müslümanlar, **trigonometri** ve **cebir**'in de kurucusu oldular. Bugün İngilizcede kullanılan **algebra** (cebir), **zero** (sıfır), **cipher** gibi kelimeler Arapça aslından alınmışlardır. el-Harizmî, Ömer Hayyam, el-Bîrûnî ve diğerlerinin isimleri, Euclid (Öklid) ve Hindli müellif Siddhanta kadar meşhur olmuştur.¹⁷³

Kıblenin tâ'yîni, namaz vakitlerinin tesbîti ve mîrâsın taksîmi gibi matematiği lüzumlu kılan dînî mecbûriyetler sebebiyle Müslümanlar evvelâ ve en fazla matematikle meşgul olmuşlardır. Aynı ilmin muhtelif şûbelerinde yepyeni teoremler, hipotezler ve sistemler geliştirmişlerdir. Bu arada eski Yunan ve Hind matematik târihini de öğrenip mühim buldukları eserleri ve bilhassa Hindliler'in matematik ve astronomi kitabı **Siddhâtas**'ını, eski Yunanlılar'dan Öklid'in "Geometrinin Elemanları" ile Apollonius'un "Konikler" isimli kitabını, zamânın ilim dili olan Arapçaya tercüme ettiler.¹⁷⁴

İslâm matematikçilerinin araştırmaları Emevî Devleti zamânında (41/661-132/750) başladıysa da Abbâsîler devrinde (132/750-656/1258) daha büyük bir sür'at kazandı. **Karışık Denklemlerde Mantikî Zarûretler: Logical Necessities in Mixed Equations** isimli eserin¹⁷⁵ müellifi Abdülhamîd İbn Türk (IX. m. asır) ile onun mu'âsırı el-Harizmî, milletlerarası bir şöhrete kavuştular. Cebir ilminin kurucusu olan bu büyük astronomi ve matematik âlimi Muhammed İbn Mûsâ el-Harizmî (163/780-231/846 m)'nin **Kitâbu'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele'si**¹⁷⁶ pek meşhurdur. Mûte'addid def'alar, **Liber Algoriami**

172 Mehmed Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, s. 39.

173 M. Hamidullah, **Introduction to İslam**, 167, paragraf: 476. İslâm matematikçileri, eserleri ve kaynakları hakkında daha fazla bilgi için bk.: F. Sezgin, **Geschichte der arabischen Schrifttums**, V, Leiden 1975, s. 1 vdd.; Baron Carra-de Vaux, "Astronomy and Mathematics", eser: T. Arnold ve A. Guillaume, eds., **The Legacy of Islam**, Oxford University Press, 1931, yeni baskı 1968, s. 376-397; Jaun Vernet, "Mathematics, Astronomy, Optics", eser: J. Schacht ve C.E. Bosworth, eds., **The Legacy of Islam**, second Edition, Oxford University Press, 1979, s. 461-488; S.H. Nasr, **İslâm ve İlim**, s. 75-88; Sâlih Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, 2 cild, İstanbul 1329, her cildin sonunda Müslüman matematik âlimlerinin hayâtı ve eserleri hakkında tafsilâth bilgi de vermektedir; Ali Abdullah Al-Daffa', **The Muslim Contribution to Mathematics**, Londra 1977, yeni baskı 1978; M. Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, s. 31-67; G. Anawati, "Science", eser: **The Cambridge History of Islam**, c. 2B, s. 750-57.

174 M. Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târihi**, s. 31.

175 Neşreden: Aydın Sayılı, Ankara 1962, Türk Tarihi Kurumu Yayınlarından.

176 İngilizcesi: Fr. Rosen, **The Algebra of Muhammed ben Moussa**, Londra 1831 (Y.E. Serkis,

başlığı altında muhtelif zevât tarafından Lâtinceye tercüme edilmiştir¹⁷⁷. Binâenaleyh, cebir demek, el-Harizmî demek olmuştur.

Cebir, Müslüman fen ulemâsının metamatikte ortaya koyduğu en orijinal keşiflerinden biridir. Batı, bu ilmi, el-Harizmî'nin adı geçen eserini Lâtinceye tercüme ederek tamâmen Müslümanlar'dan aldı: XII. asırda bu eser, evvelâ Cremona'lı Gerard tarafından **De Jobra et Almucabala** Arabça adı ile; daha sonra ikinci olarak da, Chester'li Robert tarafından **Liber Restauratoinis et oppositonis Numeri** adı ile Lâtinceye çevrildi. Batı üniversite ve ilim çevrelerinde XVII. asra kadar okunmaya devâm etti¹⁷⁸.

IX. milâdî asrın diğer matematikçileri arasında meşhur filozof el-Kindî (c. 801-866 m) vardı. el-Kindî'nin hesap, hendese, hey'et, nücûm, mantık, tıp, felsefe; mûsikî ve diğer ilimlere dâir yazdığı kitab ve risâlelerin sayısı 231'i buluyordu. Bunlardan matematik ve astronomiyi alâkadar edenler 82 kadardı. Bilhassa matematikle ilgili olanlar arasında şunlar vardı: **Kitâbu risâletihî fi'l-medhali ila'l-arîtmatic hamse makâlât**; **Kitâbu risâletihî fî isti'mâli'l-hisâbi'l-Hindî erba'a makâlât**¹⁷⁹.

X. asırda yetişen meşhurlardan sadece şu 'âlimleri zikretmek kâfidir: Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir el-Battânî el-Harrânî (235/850-317/929). Büyük matematik ve astronomi âlimidir. Battânî'den muharref olarak, ecnebîler arasında **Albatagnius** veya **Albategni** ismiyle mâruftur. Meşhur eseri, **Zicu's-Sâbî**'dir. Plato-Tubertinus tarafından Lâtinceye tercüme edilip **Mohametis Albatanii de Scientia Stellarum liber** başlığı altında 1537'de Nuremburg'de basılmış, fakat tercüme hataları sebebiyle Regiomontanus tarafından, Vatikan'daki Arapça bir nüsha ile karşılaştırılarak ıslâh edildikten sonra kendi şerhleri ile berâber 1645-46'da Polonya'da ikinci def'a neşredilmiştir¹⁸⁰. Sâbit İbn Kurra b. Mervân el-Harrânî (211/821-288/901) de, tıp, felsefe, astronomi ve matematiğe dâir 150'den fazla eserin sâhibidir. Bilhassa son ikisi bir kütüphâne teşkil edecek kadar çoktur. Matematik ile alâkalı olanlardan birkaçı şunlardır:

Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye., I, 841). Sâlih Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, II, s. 247-253, müellifin hayâtı, eserleri ve Batı dillerine tercümeleri hakkında tafsîlât vermektedir.

177 M. Bayrakdar, aynı eser, s. 31, 43; Sâlih Zeki, II, 247 vd.

178 S. Gandz, "The sources of al-Khowârizmî's Algebra", **Osiris**, I (1936), s. 264 ve G. Sarton, **Introduction to the History of Science**, II/1, Baltimore 1936, s. 176'dan naklen M. Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji**, s. 43; S. Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, II, s. 252-53; W. Montgomery Watt, **İslâm Avrupa'da**, s. 64-70.

179 İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 358-59; Sâlih Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, II, 255-260; Al-Daffa', **The Muslim Contribution to Mathematics**, s. 32.

180 S. Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, I, s. 161.

181 İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, 380; S. Zeki, **Âsâr**, I, s. 157-159.

Kitâbu fi istihrâci'l-Mesâ'ili'l-Hendesiyye, Makâletün fi'l-Hendesiyye, Makâletün fi tashîhi mesâ'ili'l-cebri bi'l-Berâhîni'l-hendesiyye¹⁸¹ Ebû'l-Vefâ el-Hâsib el-Bozcânî (328/840-388/998) ise, Orta Çağda Şark'da yetişen en büyük matematik ve astronomi âlimlerinden biri idi. Matematiğe dâir olan eserleri arasında **Kitâbu'l-Menâzil fi'l-Hisâb, Kitâbu Tefsîri'l-Harizmî fi'-Cebri ve'l-Mukâbele** vardı¹⁸².

XIV. asır başına kadar daha başka bir çok matematikçi yetişti. Bunlara misâl olarak şu zevâtı zikretmek kâfidir:

Ömer Hayyâm; **el-Kâfi fi'l-Hisâb**'ın müellifi el-Kerhî el-Bağdâdî (ö. 411/1020)¹⁸³; onsekiz kitabdan müteşekkil bir külliyyâtı ile **Kitâbu Zafer fi'l-Cebri ve'l-Mukâbele** ve **Tecridü fi'l-Hendese** isimli eserleri bulunan Nasîru'ddîn Tûsî (597/1201-672/1274)¹⁸⁴; Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Biyrûnî (362/973-440/1048), ki, Hindce'den tercüme ettikleri hâric, 113 kitab, risâle veya makâle yazıp bunlardan matematik, astronomi, takvîm ve coğrafyaya âid olanları 83'ü bulmuştur¹⁸⁵; İbnü'l-Heysem; İhvân-ı Safâ; Ebû Sehl el-Kûhî (ö. 375/985'den sonra)¹⁸⁶; **Telhîsu A'mâli'l-Hisâb**'ı yazan VII/XIII. asır Endülüs ulemâsından İbnü'l-Bennâ¹⁸⁷ ve diğerleri o devrin fen âlimlerindendi. Sonraki devirlerde yetişenler arasında şu meşhûr fen ulemâsı vardı: Uluğ Bey (796/1393-853/1449)¹⁸⁸; Kâdî-zâde Rûmî (755-765/1354-64-830-840/1427-37)¹⁸⁹; Ali Kuşçu (ö. 879/16 Aralık 1474)¹⁹⁰; Molla Lutfî (ö. 900/1490);¹⁹¹ İsmâil b. Muhammed Gelenbevî (1143/1730-1205/1790)¹⁹².

Netice olarak sıfır'ı, cebir ve trigonometri'yi icad eden İslâm mate-

182 İbnü'n-Nedîm, 394-95; Sâlih Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, I, s. 162-63.

183 Hayâtı ve eserleri hakkında tafsilât için bk.: Sâlih Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, II, s. 264-68; A.A. al-Daffa, **The Muslim Contributions to Mathematica**, 13.

184 Hayâtı ve eserleri için bk.: Ş. Sâmî, **Kâmûsu'l-A'lâm**, VI, s. 4582; S. Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, I, s. 178-183; R. Storchmann ve J. Ruaka, "Tûsî" mad. **İA**, XII/2, 132-34.

185 Hayâtı ve eserleri için bk.: S. Zeki, I, 169-78; Ş. Sâmî, I, 718; D.J. Boilot, "Al-Birûnî" mad. **Eİ²**, I, 1236-38; Z.V. Togan ve F. Gökmen, "Birûnî" mad., **İA**, II, 635-47.

186 Ali A.Al-Daffa, **The Muslim Contributions**, 13.

187 Hayâtı ve eserleri: Sâlih Zeki, II, 274-76; H. Nasr, **İslâm ve İlim**, 81.

188 Hayâtı ve eserleri: Barthold, **Uluğ Bey ve Zamani**, terc. T. Akdes Nimet, İstanbul 1930; A. Sayılı, **Uluğ Bey ve Semerkantdaki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyâsüddîn-i Kâşî'nin Mektubu**, Ankara 1985; S. Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, I, s. 190-95; L. Bouvat ve Orhan F. Köprülü, "Uluğ Bey" mad. **İA**, XIII, s. 27-29.

189 S. Zeki, I, s. 186-190; Taşköprülü-zâde, **Eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye**, 14-17.

190 A.A. Adıvar, "Ali Kûşhî" mad. **Eİ²**, I, 393; aynı. müel., **Osmanlı Türkleri**, 48.

191 Hayâtı ve eserleri için bk. O. Şaik Gökyay, **Molla Lutfî**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1987; M.Ş. Yalçınkaya, **İst. Ü. Tarih Semineri Dergisi**, "Molla Lutfî", II, İstanbul 1988, 55-58; İ. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve M. Lutfî.", **İst. Ü. Tarih Dergisi (TD)**, 33, m. 57-78; Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, 53-60; N. Öztürk, "Osmanlı Düşünce Tarihi Çerçevesinde Molla Lutfî (?-900/1494)," **Türk Dünyası Araştırması Dergisi**, 47 (Nisan 1987), s. 203-222.

192 S.Zeki, **Âsâr-ı Bâkıyye**, II, s. 294-301; M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim**, 33.

matikçileri, insanlığa, ilme ve medeniyete tahmin edilenden daha fazla hizmet ettiler¹⁹³. Batı'lı şarkiyatçıların, 4 cild halinde 1913-1936 seneleri arasında Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak hazırladıkları **Encyclopaedia of Islam** (kısaca: **El**; 11 cild olacağı tahmin edilen ilâveli ikinci neşri, kısaca **El**, İngilizce ve Fransızca lisanlarında yayımlanmaya devam etmekte olup, hâlen 7. cildin iki fasikülü çıkmış bulunmaktadır) ve bunun Fransızca nüshasından ikmal, ta'dil, tashih ve yeniden yazılmak sûretiyle, Maârif Vekâleti himâyesinde ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi hocaları nezâretinde takriben 50 senede 15 cild halinde **İslâm Ansiklopedisi (İA)** adıyla yapılan Türkçe tercümesi; C. Brockelmann'ın **Geschiëthe der Arabischen Litteratur**'ü ile Fuad Sezgin'in **Geschichte des Arabischen Schrifttums** (14 cild)'u gibi İslâm ilimleri, kültür ve medeniyetine dâir olan mu'âsir ve 'âbidevî kaynaklar, hem İslâm medeniyetinin mufassal îzâhının yapıldığı, hem de Batı'ya te'sirinin gösterildiği, ilim dünyasının usulleri ile yazılmış ve aynı zamanda Şark ve Garb 'âlimlerinin ellerinden düşürmedikleri en i'timâda şâyân eserlerdir¹⁹⁴.

193 M. Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, 31-67; ve A. Al-Daffa', **The Muslim Contribution to Mathematics**, 7-17, 23-26, 32-101 tafsilâtı hâvidir.

194 İslâm medeniyetinin batı medeniyetine te'siri hakkında daha fazla bilgi için bk: Jean Sauvaget, **Introduction to the History of the Muslim East: A Bibliographical Guide**, İng. terc. Claude Cahen, **University of California Press**, Berkeley ve Los Angeles, 1965, s. 228-231, İslâm kültürünün Avrupa'ya te'siri hakkında Batı dillerinde münteşir kitab ve makâlelerin izahlı bibliyografyasını veriyor; Hamilton Gibb, "The Influence of Islamic Culture on Medieval Europe", **Bulletin of the John Rylands Library**, XXXVIII (1955), s. 82-98; Steven Runciman, "Muslim Influences on the Development of European Civilization", **Şarkiyat Mecmuası** (kısaca: **ŞM**), III (İstanbul 1959), s. 13-24 (Türkçesi: Nûşin Asgarî, "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslâmî Tesirler", **göst. yer.** s. 1-12); Hilmi Ziya Ülken, "The Influence of Islamic Thought on Western Philosophy", **ŞM**, IV (1961), s. 1-21; C. Haskins, **Studies in the History of Medieval Science**, (2nd ed., 1928); F. Carmody, **Arabic Astronomical Sciences in Latin Translation** (Berkeley, Calif., 1956); D. Campbell, **Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages** (1926); É. Mâle, "Les influences arabes dans l'art roman", **Revue des deux mondes**, 18 (1923), s. 311-343; A. Fikry, **L'art roman du Puy et les influences islamiques** (Paris, 134); E. Lokotsch, **Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs** (1927); A. Steiger, **Origin and Spread of Oriental Words in European Languages** (New York, 1963); H. Lammens, **Remarques sur les mots fronféis dérivés de l'arabe** (Beirut 1890), Suut Kemal Yetkin, **İslâm Mimârisi**, Ankara 1959, s. 432-37; Sigrid Hunke, **Avrupanın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**, terc. Servet Sezgin, İstanbul 1972; Manfred Ulmann, **Islamic Medicine**, Edinburg 1978, W. Montgomery Watt, **The Influence of Islam on Medieval Europe**, Edinburg 1972 (Türkçesi: H. Yavuz, **İslâm Avrupa'da**, 2. baskı, İstanbul 1989); J. Strzygowski—H. Glück ve Fuad Köprülü, **Eski Türk Sanatı ve Avrupa Etkisi**, terc. A. Cemal Köprülü, Ankara 1974; İhan Akbulut, "Mehterhâne ve Müsikîsi", **İlgi**, 65 (İlkbahar 1991), s. 20-25; Hâmid Zübeyir Koşay, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s. 94-95, Eski Türk harb tekniğinin ve mehter musikisinin Avrupa ordu musikisine tesir ettiğini anlatıyor: Arslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesiri", **Bellekten**, XXXIV: 133 (Ocak 1970), s. 121-170; aynı müel., "İbn Sinâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya Tesirleri", eser: **İbn Sinâ: Doğumunun Birinci Yılı Armağanı**, derleyen: Aydın Sayılı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 41-66; Bekir Karhğa, "Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm Düşüncesinin Rolü (Arapça'dan Latince ve İbrânce'ye Tercümelere)", **Bilim, Felsefe, Tarih**, 1 (Mayıs 1991), s. 81-109; Aziz Ahmad, **A History of Islamic Sicily**, Edinburg 1975, s. 88-104; Thomas Arnold, "Islamic Minor Arts and Their Influence upon European Work", **The Legacy of Islam**, yayına hazırlayanlar: Thomas Arnold ve Alfred Guillaume, Oxford 1968, s. 108-154; Aydın Sayılı, **The Observatory in Islam**, 2nd. ed. Ankara 1988, s. 378-390.

III- İSLÂM SAN'ATLARI VE MÎ'MÂRÎSİ:

İslâm Dîni, gelişmesine hizmet ettiği akli ve tecrübî ilimlerle rivâyet ve dirâyete dayanan kendi aslı ilimleri sâyesinde mu'azzam bir medeniyet meydana getirdi. Edebiyat, mî'mârî, hat, tezyînât ve mûsikî gibi İslâm san'atları bu medeniyette mühim bir yer işgal ederler. İndus Nehri'nden Atlantik Denizi'ne, Viyana önlerinden Hind Okyanusu'na, Mâverâünnehir'den Nil Nehri vâdilerine kadar uzanan geniş İslâm coğrafyasına yayılmış bulunan İslâm san'at eserleri hangi bölgede ve hangi devirde yetişmiş ve hangi millete mensub san'atkârlar tarafından vücûda getirilmiş olursa olsun, aynı âilenin fertleri ve aynı dilin lehçeleri gibi birbirlerine benzerler. Zaman ve mekân değişikliğine rağmen bu eserlere birliğini veren her şeyden evvel İslâm Dîni'nin vaz'ettiği kâideler olmuştur. İslâm Dîni, bu eserlerin meydana getirilmelerinde ve yeni yeni terkiplerin yapılmasında çok mühim bir 'âmil olmuştur. San'at eserlerine mevzu ve programlar vermiştir. İslâm san'atlarının büyük bir kısmını mî'mârî teşkil etmiştir. Bu bakımdan İslâm mî'mârîsî dînî bir san'attır ve İslâm memleketlerdeki devlet yapılarının büyük bir ekseriyetini dînî yapılar meydana getirmiştir. Dînî yapıların çoğu da câmilerden ibârettir.

Câmi', hangi İslâm memleketinde olursa olsun, plânını toplu olarak kılınan namazın îcablarından, ya'ni dînî kâidelerden almıştır. Cemaatle namaz, saflar halinde kılınır. İlk safta namz kılmak, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yakın olmak demektir. Bunun da sevâbı büyüktür. Onun içindir ki birinci saf mümkün olduğu kadar sık ve geniş tutulmuş, diğer saflarda da birinciye uyulmuştur. İslâm Peygamberi sallallâhü 'aleyhi ve sellem Efendimiz'in birinci safa verdiği ehemmiyeti bildiren birçok Hadîs-i şerif vardır¹⁹⁵. Böylece Medîne-i Münevvere'deki ilk câmi' olan **Mescid-i Nebî'nin** plânı kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

İlk câmi' mî'mârları, Müslümanlar'ın dînî düşüncelerini taşla ifâde ederken, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in birinci safa verdiği ehemmiyeti göz önünde bulundurmuşlar ve O'nun emrine uymuşlardır. câmi'ler'in derin olmaktan çok geniş olmasının sebebi budur.

Namaz kılınan yerin mühim bir organı **mihrab**'dır. Mihrâb, sâdece kible tarafını göstermek ihtiyâcından değil, aynı zamanda câmi' içine bir saf daha almak ihtiyâcından doğmuştur. Câmi' kapısı önünde yer alan

195 M. Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn ve Tercemesi*, II, terc. H. Hüsnü Erdem ve Kıvâmuddin Burslan, ikinci baskı, Ankara 1967, s. 398-407, bunlardan ba'zısını biraraya getirmiştir: Hadis No: 1086-1100.

avlu, son cemâat yeri sebebiyle ortaya çıkmıştır. Son cemâat yeri de, namaza geç kalıp câmi' içinde yer bulamayan Müslümanlar için yapılmıştır.

Câmi'in, maksûre ve minber gibi diğer unsurlarına gelince: Maksûre, Halifeler'e mahsus olup parmaklık veya kafesle ayrılmış bir yerdir. Sâdece hükümet merkezi olan şehirlerin bazı câmi'lerinde bulunur. Bilâhare, Osmanlı câmi'lerinde bu yer, yukarı katlarda yapılmış; şimdiki Hünkâr Mahfali ismini ve şeklini almıştır. Minber, hutbe içindir. Yalnız, Cuma namazı kılınan câmi'lerde bulunur.

Bir câmi'deki bu esas unsurlara; zemîni kaplayan halıları veya hasırları, duvarları süsleyen yazıları veya çinileri, kubbeden sarkan kandilleri ve avizeleri, Kur'ân-ı Kerîm okunan rahleleri ve va'az verilen kürsüleri de ilâve edersek, câmi'lerin Müslüman san'atçılara mevzu' olan bütün kısım ve vasıflarını hülâsa etmiş oluruz. Hicret'in ilk yıllarından itibaren mimarlarla süsleyicilerin göz önünde tuttıkları program aşağı yukarı budur. Sonradan medrese, zâviye ve hânekâh tipleri zuhûr etmiş; bunlara kurucularının mezarı veya yüksek bir şahsiyetin türbesi de dâhil edilmiştir.

İslâm mi'mârî ve san'at eserleri arasında bir birlik ve benzerlik vardır. Bunun sebeplerinden biri, doğudan batıya uzanan İslâm memleketlerinin aşağı yukarı aynı iklim kuşağı üzerinde bulunmalarından dolayıdır. İslâm memleketleri, Avrupa'daki ülkelere kıyaslanırsa, 'umûmiyetle daha sıcak, daha ışıklı ve daha kurudur. İslâm ülkelerindeki dînî ve sivil yapılarda şadırvana ve havuza büyük ölçüde yer verilmesi, şehirlerin çeşmele-re boğulması ve suyun devamlı bir unsur olarak mîmârîye katılması; hem İslâm'ın hayır yapmaya teşvik eden nasihatlerinin ve temizliği ibâdetin şartı hâline getirmesinin, hem de bu iklim sebebinin tabi'î bir netîcesidir. Havanın sıcaklığı ve Güneş'in şiddeti yüzünden açık kısımlar İslâm yapılarında büyük ölçüde yer almıştır. Anadolu'nun güney kısımlarında bugün de görülebilen avlu ve eyvanlı evler bu iklim şartlarının ifâdesinden başka birşey değildir. Malezya, Hindistan ve Pâkistan'da sıcak daha şiddetle hüküm sürdüğü için câmi'lerin kapıları bile yotur; içeriye doğrudan doğruya açık kemerlerden girilir.

İslâm memleketlerindeki san'at eserleri arasında görülen ayrılıklar ve üslûb farkları ise, büyük İslâm Devleti çevresine giren Hindistan, Afganistan, İran, Mezopotamya, Sûriye, Filistin, Anadolu, Mısır, Tunus, Cezayir, Fas, İspanya, Sicilya, Balkanlar, Kırım ve Türkistan gibi bölgelerin değişik târihî geleneklere ve ayrı san'at unsurlarına sâhib oluşlarından ve buralarda oturan milletlerin millî geleneklerindeki başkalıktan ileri gelmiştir.

İslâm san'atı, İslâm Dîni'ni kabul eden her memleketin san'at unsur-

larından, san'atçılarından ve işçilerinden faydalanarak gelişmiş ve karakter farkları böylece meydana gelmiştir. İran ve Mezopotamya'da Sasânî ve Türk; Süriye ve Mısır'da Kopt, Türk, Roma ve Bizans; İspanya'da Vizigot; Hindistan'da Çin, Hindu ve Türk te'sirlerini görmek mümkündür. İran, Anadolu, Hindistan, Balkanlar, Mısır ve Türkistan'da devlet kurmuş olan Türkler'in bu bölgelerdeki san'atları arasında görülen farklar, adı geçen bölgelerin bıraktığı miras başkalığından ileri gelmiştir. Bu te'sirler, gerek yapıların plânında, gerek süslerinde, gerekse kullanılan malzemede kendini göstermektedir. Meselâ Mısır'da taştan bol birşey olmadığı halde, Tolunoğlu Câmî'i'nin tuğladan yapılmış olması, ancak Samarra'daki Türk mi'mârisinin te'sirle açıklanabilir. İslâm san'atının türlü unsurlarını, çeşitli kemerlerini, dayanak kulelerini, sütunlarını ve sütun başlıklarını, tonozu, kubbeyi, trompu, pandantifi, beyaz ile siyah ve beyaz ile kırmızı taşların kemerlerde nöbetleşe kullanılmasını, süslemeyi, arabeski, keramik kaplamayı, mozayiki, yapıların plânını, kullanılan malzemeleri vb. incelersek bu te'sirleri birçok misalleri ile belirtmiş oluruz. Dünyâ san'at târihinde, zaptedilen ve yerleşilen ülkelerin san'at unsurları ile kurulmuş tamamiyle yeni ve orijinal böyle başka bir san'at daha gösterilemez¹⁹⁶.

İslâm san'atı bir devlet san'atı olduğundan, her hükümdar veya halife, kendi düşünce ve duyuşunu aksettiren bir san'atın gelişip serpilmesini sağlamıştır. İslâm san'atında kollar hep bir hanedân adını taşır. Bu sebepten İslâm san'atını coğrafi bölgelere göre değil, İslâm dünyasının şu veya bu bölgesini muayyen asırlarda hâkimiyetleri altında bulunduran halife veya hükümdar soylarına bağlamak daha yerinde olmuştur.

Bu devletler sırasıyla şunlardır: Emevî Devleti (41/661-132/750), Afrika ve İspanya'da 1492'ye kadar devâm eden muhtelif devletlerin kurulmasına vesile olmuştur; Abbâsî Devleti (veyâ Abbâsîler) (132/750-656/1258); Fâtımîler (297/910-566/1171); Karahanlılar (225/840-608/1212); Gazneliler (350/962-581/1186); Büyük Selçuklular (431/1040-551/1157); Anadolu Selçukluları (463/1071-707/1308); İlhanlılar (653/1256-736/1336); Timurlular (771/1370-906/1501); Memlûklar (617/1250-923/1517); Safevîler (907/1502-1134/1722); Hindistan'da Delhi

196 Yukarıdaki izahlar için bk. Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârisi*, 2. baskı, Ankara 1959, s. 8; aynı müel, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984, s. 11. Celâl Esad Arseven (1875-1971), *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1955-1967, s. 5-11, "İslâmiyet her memlekette oranın sâde dinini değil, ictimâî ve iktisâdî şartlarını da değiştirmiştir" dedikten sonra; her memleketin zevkine, inşâ tekniğine ve san'at an'anelerine göre teşekkül eden İslâm san'atının o memleketin daha evvelki san'atı ile alakası olduğu halde tamâmen yeni bir çehre arzeden bir san'at olduğu kaydetmektedir (s. 5-6). Ancak bu san'atı Arab, İran ve Türk san'atı diye ayırmaktadır.

Sultanları (602/1206-814/1412); Babürlüleri (932/1526-1118/1707); Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar (699/1300-1311/1923)¹⁹⁷.

İslâm san'atlarının bütün nev'ileri bakımından İstanbul şehri âdetâ bir açık hava müzesidir. Burada Müslüman Türkler'in medeniyet eserleri olan Câmî, Medrese, Türbe, Dârütta'lim, Dârülhadîs, Kütüphâne, Darülhuffâz, İmâret, Hastahâne, Dârüssihha, Tâbhâne, Hamam, Yol, Köprü, Kervansaray, Çeşme, Sebil, Kal'a, Su Yolu, Liman, Bedesten, Çarşı gibi mi'mârî 'âbidelerini; bu eserlerin kitâbelerini ve duvarlarını süsleyen hüsn-i hat örneklerini; taş, ağaç ve metale işlenen oyma san'atlarını; tezhib ve tezyînâtın her çeşidini; çinicilik, halıcılık ve benzeri el sanatlarını bir arada görmek mümkündür. Bu eserlerin, hat, yazma eserler, فرمانlar, halı, ibâdet, mi'mârî, çini, seramik ve Mukaddes Emânetler ile alâkalı olanlarından ba'zıları; Türkiye'nin muhtelif müzelerinden alınıp bir araya getirilerek, Hicret'in XV. asrını tes'îd etmek maksadıyla İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde 20 Nisan-20 Eylül 1983 târihleri arasında açık kalan bir sergide teşhîr edilmiş ve sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından altı kitapçık hâlinde Türkçe, İngilizce ve Arapça olarak neşredilmiştir¹⁸⁸. Kezâ benzer eserlerden teşekkül eden bir sergi evvelâ 25 Ocak 1987'de Amerika Birleşik Devletleri'nde, sonra İngiltere, Japonya ve şimdi de (15 Şubat 1990) Fransa'da "Muhteşem Süleyman Sergisi" adı altında açılmış, mu'azzam bir alâka görmüş ve dünyânın takdîrini kazanmıştır. Kısaca, İslâm san'atları ve mi'mârîsi şemsiyesi altında sâhip olduğumuz değerler, İslâm medeniyeti'nin altın devrini bugünlere bağlayan ve inceledikçe ilim dünyâsını ve san'at erbâbını, ihtişâmı ve zarâfetiyle hayran bırakan ve şeref ve iftîhâr kaynağımız olan eserlerdir.

İslâm san'atları hakkındaki araştırma ve incelemeler, bu asrın başlarına doğru, yerli ve yabancı ilim adamlarının ve daha ziyâde Alman san'at târîhçilerinin gayretleriyle başladı¹⁹⁹. 1950 senesinden itibaren, Ankara İlahiyat Fakültesi'nin yaptığı neşriyât sâyesinde İslâm san'atlarının tedkîki hususunda büyük gelişmeler sağlandı²⁰⁰. Sonra bunu, Vakıflar Umum (Genel) Müdürlüğü'nün yaptığı neşriyât çok geride bıraktı. Va-

197 S.K. Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, s. 11.

198 Krs. *Hicretin 15. Yüzyılında İslâm San'atları Sergisi: 20 Nisan-20 Eylül 1983 İstanbul İstanbul 1983*.

199 Oktay Aslanapa, "Türk Sanatı Araştırmalarının Gelişmesi", eser: *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara 1973, s. 120-27, bu çalışmaları eser ve müellifleriyle beraber etraflıca hulâsa etmiştir.

200 Bu neşriyât arasında şunları zikredebiliriz: S. K. Yetkin, *İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara 1954; aynı müel., *İslâm Mimarisi*, Ankara 1959; *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959: Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1962 (1961'de evvelâ İngilizce olarak neşredildi); *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, 1956, (Ankara 1957; II, 1957, (1958); III, 1981, (1981). Diğerleri için bk.: A. Koca, R. Çelik ve L. Köksal, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Bibliyografyası, 1949-1975*, Ankara 1978.

kıflar Dergisi ile diğer tedkik mahsûlü eserler, İslâm san'atının bilinmesine ve öğrenilmesine büyük hizmet etti²⁰¹. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk ve İslâm San'atları Bölümü'nün çıkardığı Yıllık da çok büyük bir boşluğu doldurdu²⁰². Akbank, İş Bankası ve Yapı ve Kredi Bankası'nın ayrı ayrı yaptıkları lüks baskılı ilmî neşriyatı da İslâm san'atlarına alâkayı artırdı²⁰³. Doktora ve benzeri ilmî araştırmaları, Kültür ve Milli Eğitim Bakanlıklarının neşretmesiyle, Devlet bu san'ata sahîb çıktığını gösterdi²⁰⁴.

Türkiye'de İslâm san'atlarının ihyâsı için "Türk San'atı" adı altında da olsa büyük gayret sarfedip eser veren birçok san'atkâr ve ilim adamı vardır. Bunlardan sâdece birkaçının işâret etmekle iktifâ ediyoruz: İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1870-1957)²⁰⁵, Celâl Esad Arseven

- 201 Eserlerden başlıları: **Rölöve ve Restorasyon Dergisi**, 1-5, Ankara 1974-83; **İstanbul Yeni Camii ve Hünkar Kasrı**; M. Yazır, **Eski Yazıları Okuma Anahtarı**, 4. baskı, Ankara 1983; C. Güran, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, İstanbul 1976; Y. Önge, İ. Ateş ve S. Bayram, **Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası**, Ankara 1978. **Vakıflar Dergisi**, (Kısaca: VD) "fihristi için bk.: İ. Miroğlu, "Kitâbiyat", İstanbul Üniversitesi, Ed. Fak. **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, I, (1972), s. 269-74; İ. Kayaoğlu, "Vakıflar Bibliyografyası", VD, XI, (1976), 365-76.
- 202 **Sanat Tarihi Yıllığı**, I-XII, İstanbul 1964-65-1982.
- 203 Meselâ Akbank'dan: M. Uğur Derman, **Türk Sanatında Ebru**, İstanbul 1977; **Türkiyemiz dergisi** (1969-). İş Bankası: M. Sözen ve diğerleri, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul 1975; M. Cezar, **Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System**, İstanbul 1983 (iki sene sonra Türkçesi de neşredildi). Yapı ve Kredi Bankası: **Sanat Dünyamız dergisi** (1973-); **İslâm Sanatında Türkler: The Turkish Contribution to Islamic Arts: el-Etrâk fi'l-Fenni'l-İslâmî**, 2. baskı, İstanbul 1982 (müşterek eser); G. Öney, **Türk Çini Sanatı: Turkish Tile Art**, İstanbul 1976.
- 204 Kültür Bakanlığı yayınları arasında çıkanlar: Ara Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi**, İstanbul 1978; Ülker Erginsoy, **İslâm Maden Sanatının gelişmesi**, İstanbul 1978; Y. Demiriz, **Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme, I: Erken Devir (1300-1453)**, İstanbul 1977; Selçuk Mülâyim, **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler: Selçuklu Çağı**, Ankara 1982; A. Karahan, **Kırk Hadis (Alm. Fr. İng.)**, Ankara 1985; Abdüsselâm Uluçam, **Irak'taki Türk Mimari Eserleri**, Ankara 1989; A. Topaloğlu, K. Çelik ve M. Zeki Ören, **Mimar Sinan ve Yapılarıyla İlgili Eserler Bibliyografyası**, Ankara 1988; H. Gündoğdu, **Dulkadir Beyliği Mimarisi**, Ankara 1986. **Kültür ve Sanat**, 1-7 (1973-1982; son iki sayı sadece **Sanat** adını taşır). Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında da şunlar vardır: **İslâm Ansiklopedisi**, 15 cild, (İstanbul 1940-1986), İslâm medeniyetinin en mühim kaynaklarından olan bu eser, İslâm san'atları için de kıymetli maddeleri hâvidir. Meselâ "Mescid" (VIII, 1-118) bunlardan biridir. O. Aslanapa, **Yüzyıllar Boyunca Türk San'atı**, İstanbul 1977; C.E. Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, İstanbul 1955-1967. TTK yayınları da Devlet'e aittir ve bunlar arasında İslâm san'atı ile alakalı birçok ciddi, ilmî ve temiz baskılı eserler vardır. Meselâ: H. Balducci, **Rodos'ta Türk Mimarisi**, Ankara 1945; Z. Çelikkol, **Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe**, 1986; Ö. Bakırcı, **Oniç ve Ondördüncü yüzyıllarda Anadolu Mührablari**, 1976; S. Ögel, **Anadolu Selçuklularının Taş Tezminatı**, 1966; Ö.L. Barkan, **Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı**, 2 cild, 1972-79; J. Molnar, **Macaristan'daki Türk Anıtları**, 1973; R.M. Meriç, **Mimar Sinan: Hayatı, Eseri**, 1965; T. Öz, **İstanbul Camileri**, 2 cild, 1962-65; aynı müel., **Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmed II'ye ait Eserler**, 1953; D. Günday, **Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı: Özellikleri ve Divan Rakamları**, 1974.
- 205 İslâm Eserleri Müzesi'nin kurucularındandır. Yakın târihe ve hal tercümesine dâir birçok eserin müellifidir. **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar** (Maârif Vekâleti yayınlarından, 14 fasikül, 1940-1953, 4. baskı 1969) bir benzeri kolay yazılamayacak olan şaheserlerindedir. Bir diğeri de **Son Hattatlar** (Millî Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul 1955, 2. b. 1970)'dir. Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk.: **Türk Dili ve Edebiyatı An-**

(1875-1971)²⁰⁶ İbrâhîm Hakkı Konyalı (1896-1984)²⁰⁷; A. Süheyl Ünver (1898-1986);²⁰⁸ Suud Kemal Yatkin (1903-1980);²⁰⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi (1900-1984);²¹⁰ Oktay Aslanapa (1914-)²¹¹; Abdullah Kuran (1927-)²¹² Metin Sözen (1936-)²¹³; Esin Atıl (? -)²¹⁴; Remzi Oğuz Arık (1899-1954)²¹⁵.

İslâm san'atları ve mi'mârisi hakkındaki tedkîk ve araştırmalara dâir olan neşriyât, hem içte ve hem dışta, bir kütübhâne teşkil edecek kadar artmıştır. Her geçen gün de çoğalmaktadır.²¹⁶

siklopedisi (kısaca: TDEA), (Dergâh Yayınları), s. 382-384; İbrâhîm Alaaddin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi** (kısaca TMA), 1987, Fahir İz, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal", mad. EI², III, 1199-1200.

- 206 Türk san'atının ihyâsı için hayâtı boyunca eser vermiştir. En mühim eserleri arasında **Sanat Ansiklopedisi**, (5 cild, MEB, İstanbul 1942-1975) ile **Türk Sanatı Tarihi** (İstanbul 1955-67) vardır (ölümünden sonra, muhtasar olarak **Türk Sanatı** adıyla 1984'de tekrar basıldı) ve ikisi de büyük bir emek mahsûlüdür. Türk sanatını İslâm san'atından ayrı olarak mütalaa etmektedir (krş. aynı eserler, s. 6-7; bilhassa ikincisinde: "Türk sanatına İslâm sanatının bir okulu gözü ile bakılması çok üzülecek bir şeydir" (s. 5) demektedir. Sadrı'zam Ahmed Es'ad Paşa (1244-1292/1828-75) nın oğlu olan mü'ellif, bu kanâ'ate, devrinin milliyetçilik ve ırkçılık cereyanları sebebiyle varmış olsa gerektir. Aşağıya da bk. s.59. Hayâtı ve eserleri için bk.: O. Nebioğlu, **Kim Kimdir Ansiklopedisi** (kısaca: KKA) s. 78.
- 207 Âbide ve kitâbeleriyle birçok şehrin târihini tesbit etmiştir. Bunlar arasında İstanbul, Üsküdar, Karaman, Aksaray, Erzurum, Ereğli, Kilis, Şereflikoçhisar, Konya ve Ortaköy vardır. Mimar Sinan ve eserleri hakkında ilk araştırma yapanlardan biri de odur. Hayâtı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk.: O. Nebioğlu, **Kim Kimdir.**, 92; TDEA, V, s. 393-94.
- 208 Tıp târihine dâir birçok eseri bulunmakla beraber ömrünü Türk kültürüne ve san'atına vakfetmiş müstesnâ şahsiyetlerden biridir. 1920'de Tıp Fakültesi'nden; 1922'de de, tezhib, minyatür, cild gibi ananevî İslâm san'atlarının öğretildiği Medresetülhattâtin'nden mezun olmuştur. 1936'dan itibaren 18 yıl minyatür hocahığıyle Devlet Güzel San'atlar Akademisi (bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi)'nde vazife yapmıştır. Bk.: M. Uğur Derman, "Hâtıralardaki Süheyl Ünver", **Lâle**, 6 (Aralık 1988), s. 31-38. **Türk Yazı Çeşitleri**, İstanbul 1953; **Hattat Ahmed Karahisârî**, İstanbul 1948, gibi İslâm san'atlarına dâir birçok risâlesi vardır. Diğer eserleri ve hayâtı için bk.: TMA, 393; KKA, 661; A. Kazancıgil ve V. Solok, **Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası, 1850-1981**, İstanbul 1981, 209-237.
- 209 **İslâm Sanatı Tarihi**, Ankara 1954; sonradan **İslâm Mimarisi**, (1959, 1965) **İslâm Ülkelelerinde Sanat** (İstanbul 1984) isimlerini alan eserin müellifidir. Hayâtı ve diğer eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk.: N. Çaçatay, "Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin", Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi, **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, kısaca: YAD, III (1981), 5-7; S. Teoman, "Büyük Tedirgin' Suut Kemal için", YAD, III, s. 9-12; A. Koca, R. Çelik ve L. Köksal, **Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yayınları Bibliyografyası, (1949-1975)**, Ankara 1978, kısaca: İFYB, indeks; Hacettepe Üniversitesi, **Suut Kemal Yetkin'e Armağan**, Ankara 1984 s. IX-XVII, 1-15.
- 210 Osmanlı mi'mârî tarihi hakkındaki şâheserlerin müellifidir. Bazıları: **Fâtih Devri Mimarîsi**, 1953; **Osmanlı Mimarîsi'nin İlk Devri**, 1966; **Osmanlı Mimarîsinde Fâtih Devri**, IV, 1974; **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarîsi**, 1976 (i.A. Yüksel ile); **Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri**, 4 cild, 1977-1982, hepsi de İstanbul'da neşredilmiştir. Hayâtı ve eserleri için bk.: KKA, 105-6; **Meydan Larus: ML**, II, ve Ek, 1, 2.
- 211 Hayâtı ve eserleri için bk. **Günümüz Türkiyesinde Kim Kimdir: Who's Who in Turkey**, 2. baskı, 1987-1988, kısaca: GTKK, s. 81-82.
- 212 GTKK, 411.
- 213 ML, Ek, 2, s. 790.
- 214 **Turkish Art**, Washington-New York 1980 başlıklı müşterek eseri yayına hazırladı. 25 Ocak 1987'de ABD'de "Muhteşem Süleyman Sergisi"ni açtı (**Tercüman**, 16/1/1987; 30/1/1987; **Milîyet**, 24/12/1987, K. Evren mükâfatlandırıyor).
- 215 Eseri: **Türk Sanatı**, İstanbul 1975. Diğerleri ve hayâtı: **ML**, I, s. 647; **EİS**, 50.
- 216 Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1984, başlık eserinin bibliyografyasında, esrin basıldığı târihe kadarki yerli ve yabancı hemen bütün neşriyâtı bir arada göstermiştir. J.D. Pearson, **Index Islamicus, 1906-1955**, I. Londra 1958, s. 192-268; **1956-60**, II, (1962), s.

Bu çoğalış, İslâm medeniyetine karşı olan alâkayı artırmaktadır. Zîra İslâm san'at ve mi'mârî eserleri, İslâm medeniyeti'nin bugün ayakta duran canlı vesikalarıdır. Bu sahadaki araştırmalar yeni olduğu için, İslâm san'atı üzerinde yapılan yorumlar da farklı ve değişikdir. Batılı san'at târihçileri, bidâyette, İslâm san'atını Arap, Acem ve Türk kollarına ayırmaksızın tedkik ediyorlardı. Sonra ayırmaya ve bilhassa İslâm san'atı üzerinde Bizans ve Ermeni te'siri bulunduğu husûsunda ısrar etmeye başladılar²¹⁷. Hattâ Prof. Dr. E. Diez, Bâyezid (906-912/1501-7), Şehzâde (949-955/1543-8), Süleymâniye (957-964/1550-7), Sultan Ahmed (1026/1617), Yeni Câmi' (1614-63) ve Fâtih (yeniden yapılışı 1180-85/1767-71) ile Edirne Selimiye câmi'lerinin, Ayasofya'nın birer çocuğu olduğunu ileri sürmüş ve onun tahrik edici örneği olmasaydı bunlar hiçbir zaman ona şuurlu olarak rekâbet edecek ölçüde yapılamayacaklardı diye iddia etmiştir²¹⁸. Profesör Celâl Esad Arseven, bu iddiaya, bir asra yakın ömrünün mahsülü olan 'âbidevi eserinde lâzım gelen cevâbı "Süleymâniye Câmi'si ile Ayasofya arasında bir mukâyese" başlığı altında vermiştir²¹⁹. Üstâd C.E. Arseven söze şöyle başlıyor:

"Biri Bizans diğeri Türk mimarisinin şâheserleri sayılan ve dünya mi'marî târihlerinde mühim yerleri olan Ayasofya ile Süleymaniye Câmi'si hakkında yabancı müellifler tarafından yapılan mukayeseler hep tarafgirânedir. Bunlar, Bizans mi'marisinin tek bir eseri olan ve buna mümasil bir diğeri yaratmayan Bizanslıların Osmanlı devri klâsik mi'marisine esas olduğu ve büyük cami'lerimizi Ayasofya'nın doğurduğu fikrindedirler²²⁰".

Profesör C.E. Arseven, sonra Prof. Dr. Diez'in iddi'alarını kaydedip diyor ki: Sinan Ayasofya'dan hiçbir fikir almamış değildir. Nitekim diğeri birçok memleketlerde gördüğü eserlerden de ilhâm almıştır. Fakat hiçbir zaman Ayasofya'yı taklîd etmek cihetine gitmemiş; onda gördüğü hatâ ve noksanları tashîh ve islâh etmek sûretiyle ötedenberi devâm eden Türk mîmârîsini daha olgunlaştırarak tekâmül devrine ulaştırmıştır. Sinan'ın, Ayasofya'nın kubbesi kadar yüksek kubbe yapmaması onun aczin değil bilgisinin kudretini gösterir. Zira o, İstanbul ve Edirne'nin bir zelzele

60-81; 1961-65, III, (1967), s. 58-78; 1966-70, IV, (1972), s. 78-105; 1971-72, V, (1973), s. 16-20; 1976-80, I: Articles, II: Monographes, (1983), s. 113-147, 54-74, İslâm san'atları ve mi'mârîsi hakkında Batı dillerinde yazılmış 6 binden fazla ilmî makaleyi, son cildde de kitapları ihtivâ etmektedir.

217 Krş. Ernst Diez, *Türk Sanatı: Başlangıcından günümüze kadar*, çeviren, Oktay Aslanapa, İstanbul 1946, s. I-II, 5-7; Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Londra 1971, s. 6.

218 *Türk Sanatı*, s. 170.

219 *Türk Sanatı Tarihi*, s. 335-347.

220 *Aynı eser*, s. 335.

mıntıkası olduğunu düşünerek, yaptığı binalarda ona göre tedbirler almış ve tehlikeli gösterişlerden kaçınmıştır. Nitekim İstanbul'da 1766 ve 1894'deki büyük zelzelelerde Sultan Selim, Şehzâde ve Süleymâniye câmi'leri hayli hasâra uğramış olmakla berâber, bu câmi'lerin temin ettiği mukâvemet sâyesinde bu sarsıntılara karşı durulabilmiştir. Hiç şüphesiz Sinan, kendisinin en yüksek şâheseri 'addettiği Selimiye Câmi'i'nde, gerek mîmârî, gerek inşâ tekniği bakımından Ayasofya'yı geçmiştir²²¹.

Diğer taraftan, başta Profesör C.E. Arseven olmak üzere, Türk müelliflerinden bazıları, milliyetçilik hareketlerinin te'sîri ile olacak ki, Türk san'atının, İslâm san'atının bir parçası olmadığını iddiâ etmişlerdir. Bilhassa Prof. Arseven, yukarıda işaret edildiği üzere (n.206). "Türk san'atına... İslâm san'atının bir okulu gözü ile bakılması çok üzülecek bir şeydir" demektedir²²². Halbuki Türkler'in, san'at ve kültür varlıklarının hemen tamâmı, X. asırda Müslüman olmalarından sonra vücut bulmuştur. Arseven ve diğerlerinin eserlerine mevzu' olan da, Türkler'in yaptığı İslâm san'atlarından başka birşey değildir. İslâm olmasaydı o eserlerin meydana gelmesi mümkün olmazdı.

Hakîkatte bu nev'i yorumlar bir teferruattır. İslâm San'atı câmi'den neş'et etmiştir. Câmi'nin sebep-i vücûdu ise namaz'dır. Taş ve tuğlanın, kim tarafından, nasıl ve hangi üslûbla konduğu mühim değildir. Mühim olan niçin konduğudur. O da namazdır; Allâh'a ibâdettir. Onun için, İslam'da cevâz verilmeyen resim ve heykelcilik bu san'atda i'tibar görmemiştir. Bütün İslam san'atları ve mimarisinin ilham kaynağı bu ibadettir. İslâm îmânî emel, zevk ve heyecânıdır. Yoksa İslâmdan evvelki kültür ve îmânî değildir.

IV- İSLÂM MEDENİYETİNİN VASIFLARI:

İslâm'ın ilim ve ma'ârifeti ile kültür ve san'atı sâyesinde, VII. asırdan itibaren beş asır müddetle, zaman zaman da XVIII. asra kadar, dünyâda söz sâhibi olan İslâm medeniyeti idi. İslâm medeniyetine sâhib olduğu içindir ki, İslâm dünyâsı, asırlarca devâm eden Orta Çağ karanlığını görmedi. Orta Çağ, İslâm âlemi için göz kamaştırıcı bir aydınlık, refah ve saâdet, hak ve 'adâlet çağı oldu. Bugün bu târihî hakikatler, İslâm dünyâsında değil, Batı'da neşredilen eserlerle gözler önüne serilmiş bulunmaktadır. Yukarıda 47 numaralı dipnotda zikr edilen GAL, GAS,

221 C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s. 335-341.

222 *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 5; keza bk. aynı müellif, *Sanat Ansiklopedisi*, I, 5. baskı, İstanbul 1983, s. 78.

El'dan başka, "İslâm Medeniyeti" adı altında nâmütenâhî kitab ve makâle neşredilmiştir.

Türkiye'de İslâm kültür ve medeniyetini en vecîz bir şekilde dile getirenlerden biri değerli edîb ve edebiyat târihçisi Nihâd Sâmi Banarlı (1907-1974)'dir. Aşağıdaki satırlarda, evvelâ Hristiyanlık, Müsevîlik ve İslâmiyet arasında medeniyet bakımından bir mukâyese yapmakta, sonra da, sâdece İslâm dîninin bir medeniyeti bulunduğunu şöyle tasvir etmektedir:

"İslâm medeniyeti, Milâdın yedinci asrında Arabistan'ın Hicaz bölgesinde kuruldu. Bu medeniyetin kaynağı, Müslümanlığın mukaddes kitabı **Kur'ân-ı Kerim**'dir, yani **Müslümanlık**'tır. Bu nokta, İslâm medeniyeti'nin ilk mühim hâdisesidir. Çünkü meselâ Avrupa medeniyeti'nin kaynağı, **İncil** veya **Hristiyanlık** değildir. Avrupalılar, Hristiyan olmakla herhangi bir medenî hamle yapmamış, bunun aksine olarak yalnız Hristiyan oldukları bütün Ortaçağları derin bir taassup ve gerilik içinde yaşamışlardır. Avrupa'nın medeniyete uyanışı ve kısaca Avrupa medeniyeti, **Renaissance** asırlarında, eski **Yunan-Roma** medeniyetine uyanmakla ya'ni eski Yunan-Roma devrinin zengin fikir, san'at ve kültür hareketlerini tanımak hattâ benimsemekle başlar. Aynı karşılaştırma **Tevrat** için de böyledir. Müsevîlik yeryüzüne yeni bir din getirmiş, fakat bir Müsevî medeniyeti kurup yükseltmemiştir. Çünkü Müsevîlik'den önce gerek Mısır'da gerek Sûriye ve Filistin'de bir Mısır ve İbrânî medeniyeti vardı.

Müslümanlık böyle değildir.

İslâm medeniyeti'nin başlangıcı tamâmiyle onun mukaddes kitabına dayanır; bu kitabın Hicaz'da çöl evlâtlarına getirdiği, rahmân ve rahîm olan **tek Allâh** inancıyla; onun şahlandırdığı büyük mânevîyâtla; onun ileri sürdüğü insanlık, güzellik, iyilik, temizlik, hak ve 'adâlet anlayışıyla başlar. Müslümanlık, yeni bir din olarak Arap yarımadasının Hicaz topraklarında doğdu. Ancak ne Hicaz bölgesi, ne de bütün Arap yarımadası, aslında büyük medeniyet kurmaya elverişli bir yerdir. Bu sebeptendir ki İslâmiyet'in doğduğu asra kadar, bu bölgelerde ne bir derin îman yaşamış ne de herhangi üstün bir kanun; sanat ve kültürünü başka kıt'alara yayacak medenî bir hamle yapılmıştır"²²³.

İslâm medeniyeti'nin kurulduğu, yayıldığı ve korunduğu asırlarda kılıçlar çok konuşmuş; çeşitli iç ve dış düşmanlara karşı çok vazîfe görmüştür. Fakat İslâm medeniyeti, hiçbir zaman kan ve kılıç medeniyeti ol-

mamıştır. İslâm gâzîleri kılıc'ı mecbur oldukları zamanlarda çok iyi kullanmışlar; onu kınına koyduktan sonra hemen, açılan yaraları sarmaya başlayarak, dinlerinin insan sevgisini; iyilik, güzellik, hak ve 'adâlet sevgisini ortaya koymuşlardır²²⁴.

İslâm medeniyeti'nin bâriz vasıfları, onun **Allâh, insan, ilim, fikir, iyilik, güzellik, temizlik, çalışma** ve **'adâlet** anlayışında üstün ifâdesini bulmuştur. Şöyle ki:

1) Allâh İnancı:

İslâm'ın ta'rîf ettiği **Allâh, Hâlık**'dır; yaratıcıdır ve **Rabbü'l-Âlemîn**'dir; bütün âlemlerin sâhibi ve efendisidir. Böylece bu îmânın rûhunu ve hangi değerlerin temelleri üzerine kurulduğunu; Kur'ân-ı Kerîm'in tanıttığı Allâh'ın **esmâ'ullâh** veya **esmâ-i hüsnâ** denilen isimlerinde, bu isimlerin mefhum ve mânâlarında toplanmış bulmak mümkündür. Meselâ Allâh'ın bir adı **'Alîm**'dir. Bu, büyük yaratıcının ilâhî bir ilimle herşeyi bilici olduğunu gösterir ve İslâmiyet'in daha Allâh'ın varlığında ilme verdiği yüce kıymeti bildirir. Allâh'ın bir başka adı **Hakîm**'dir. **Hakîm, hikmet sâhibi** demektir. İslâm'da hikmet, "varlıkların en iyisini, bilgilerin en iyisi ile bilmek" demektir. Varlıkların en iyisi Allâh'dır. Allâh'ın mâhiyetini de yine ve ancak Allâh'ın ezeli bilgisi bilir. Allâh bu ezeli bilgi ile, yarattığı her varlığı, her hadiseyi, her düşüncüyü ve düşündürücü herşeyi ilâhî bir **hikmet**'le yerli yerinde yaratmıştır. Allâh'ın sâdece bu iki ismi, yani **Hakîm** ve **'Alîm** adları, İslâmiyet'in bilgiye ve tefekküre ne derece ehemmiyet ve kıymet verdiğini gösterir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'den aldığı ilhamla İslâm o kanâate varmıştır ki, insanın ilimde, tefekkürde, fikirde, iyilikte, güzellikte hattâ kendi ölçüsünde yapıcı ve ibdâ edici oluşunda tek ve yüce örneği Allâh'dır. İnsan Allâh'ın vasıflarıyla vasıflanmak yolunda ilerledikçe insandır. Allâh'ın vasıflarını belirten güzel isimlerinde ise gelmiş, geçmiş, yapmış ve yetiştirmiş bütün üstün medeniyetlerin hayallerindeki bütün ideal yücelikler toplanmıştır. Allâh'da her vasfın en mükemmeli vardır. Bu sebebledir ki İslâm dünyâsı, asırlarca, doğan çocuklarına, Allâh'ın vasıflarını belirten isimler vermiş; çocuklarının **'Alîm, Hakîm, Kerîm, Rahmân, Vehhâb, Kâdir** ilh. olan Allâh'ın bu vasıflarıyla faziletli kulları olmasını özlemiştir. Müslümanlar arasında, Allâh'ın kulu mâ'nâsına olmak üzere Abdülhakîm, Abdülkerîm, Abdürrâhmân, Abdülvehhâb, Abdülkâdir gibi isimlerin çokca kullanılması bundandır. Yine Allâh'ın mutlak güzelliğini ve İslâm'ın güzellik anlayı-

224 N.S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, I, s. 98.

şını ifade eden **cemâl**, **hüsün** kelimeleriyle süslenen isimler ve Allâh'ın mutlak iyiliğini ifade eden **hayr** mefûmu ile ilgili **Hayrî** ve **Hayreddin** gibi isimler; kısaca İslâm'ın bütün bu en güzel, en iyi ve en medenî kavramlar uğrunda gayretleri, tamâmiyle **Kur'ân-ı Kerîm**'in tanıttığı, tek ve büyük yaratıcı'nın varlığında toplanmış; İslâm'ın, îmân, ilim, tefekkür ve medeniyetine ondan yayılmış olan fazîletlerdir²²⁵.

2) İnsan Telâkkîsi:

İslâm'ın diğer büyük bir medenî vasfı da insan kavramında görülür. İslâm dîni, bir veya birkaç kavme değil, **insan**'a ve tabîî olarak bütün insanlığa i'tibar sağlamıştır. **İnsan**'ı yaratılmışların en şerefli ve en güzeli göstermiştir. **Kur'ân-ı Kerîm**: "**Biz insanı en güzel biçimde yarattık**" (Tîn sûresi, 5) buyurur; insana bilmediği şeyleri öğrettiğini bildirir (Alâk sûresi, 5); insana türlü misâller gösterip açıkladığını beyân eder (Kehf sûresi, 54). İnsanları, başka insanlara tapmaktan, onlara boyun eğmekten uzak tutar: "**Eğer kendiniz gibi bir insana boyun eğerseniz, hiç şüpheniz olmasın ki, husrâna uğrarsınız**" (Mü'minûn sûresi, 34) buyurur. Kendilerine hikmet verilmiş insanlardan bahseder. **Âdem Peygamber**'in derin bilgiyle yaratıldığı; kendisine meleklerden üstün bir bilgi verildiği; **Âdem**'in, dolayısıyla **insan**'ın, yeryüzüne Allâh'ın halîfesi olarak gönderildiği Kur'ân-ı Kerîm'de ehemmiyetle anlatılır (Bakara sûresi, 30-34). Bütün bunlar **insanda** ilâhî vasıflar bulunduğu müjdesini, Rasûl-i Mükerrrem Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şu Hadîs'i bütünlük: "**Allâh, insan'ı kendi Rahmân sûretinde yarattı.**" Bir karşılaştırma gerekirse, İncil'de Allâh'ın, defa'larca "İsrâil'in Allâh'ı" diye tanıtıldığı görülür. "İsrâil'in Allâh'ı Rab mübârek olsun" cümlesi tekrarlanır; Hz. İsa'nın "Ben, İsrâil evinin kaybolmuş koyunundan başkasına gönderilmedim" cümlesi zikredilir. Allâh'ı, ya insanların yüksek zümrelerinin yâhutda yalnız bir kavmin Allâhı bilen başka dinler de vardır. Halbuki İslâmiyet'in Allâh'ı, bütün 'âlemlerin Rabb'dır. Nebiy-i Âhir Zamân Hz. Muhammed (s.a.v.) ise tek bir kavme değil, bütün insanlığa gönderilen elçidir. İslâmın insanlar ve ırklar arasında fark gözetmediği de bizzat Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'in: "**Ey insanlar! Hepiniz Âdem'densiniz. Âdem ise topraktandır. Hiçbir Arab'ın Arab olmayana ve hiçbir beyaz'ın siyah olanlara üstünlüğü yoktur. Bu üstünlük ancak Allâh'a ibâdetle olur.**" Hadîs'i, zamanımızdan 1400 sene evvel söylenmiş bir peygamber sözüdür²²⁶.

225 N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, s. 98.

226 N.S. Banarlı, *aynı eser*, s. 98-99.

3) Güzellik Anlayışı:

Seyyidü's-sakaleyn ve Mefhar-ı Kevneyn Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bir Hadîs'i daha, İslâm medeniyetinin bârız vasıflarından birini hülâsa eder. Bu hadîs, "Gerçekten Allâh güzel'dir ve güzelliği sever" ifâdesidir. Bu cümlelerin bir peygamber tarafından söylenmesi onun dînindeki estetik çizgileri belirtir. Gerçekten Kur'ân-ı Kerîm, maddî, mânevî her varlık, her iyi davranış ve her iyi hâdise için güzel sıfatını sâdece takdîr için değil, âdetâ bir hedef gibi kullanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm önce, Allâh'ı "Yaratanların en güzeli" diye vasıflandırır; bu, Mü'minûn sûresinin 14. âyetinde "Yaratanların en güzeli Allâh, ne yücedir" meâlinde beyân edilir. Hacc sûresinin son âyeti de şöyledir: "Allâh'a sarılın. O sizin Mevlânızdır. Ne güzel Mevlâ ve ne güzel Yardımcı'dır" Ve bu beyânlar çoktur. Böylelikle İslâm'ın estetik anlayışı Allâh'ın güzelliğiyle başlar. Sonra insanların, Rabb'leri tarafınan bilhassa güzel biçimde yaratıldıklarında ısrar eder. "Size şekil vermiş ve şeklinizi çok güzel yapmıştır" (Tegâbun sûresi, 3) âyeti bu beyanlardan biridir. Yerin ve göğün itinâ ile süslenip güzelleştirilmesi de ilâhî san'atın, beyânına lüzum görülen eserlerindedir. "Gökte burçlar yarattık. Onları temâşâ edenler için süsledik" (Hicr sûresi, 16); "Yeryüzünde olan herşeyi yeryüzüne süs yaptık. Bu, insanları denemek, aralarında mükemmele yükselcekleri bilmek içindir" (Kehf sûresi, 7) âyetleri bunu belirtir. İnsanlara ilâhî örnekler verildiği ve bu örneklerin bilhassa güzel oldukları, böylece açıkça söylenir. Kelâm-ı Kadîm, Kelime'nin bile güzel olmasını işârete lüzum görmüştür: "Allâh'ın nasıl misâl verdiğini görmüyor musun? Güzel bir kelime, sağlam, köklü ve dalları semâyâ yükselmiş bir ağaç kadar güzeldir" (İbrâhîm sûresi, 24) buyurur. Hattâ Yûsuf sûresinin hikâye edilişindeki güzellik âdetâ, bir san'at eserinin takdîmi gibi, belirtilmesi zarûrî olan bir üslûb hârikası hâlinde söylenir: "Ey Muhammed! Biz, bu Kur'ân'ı vahy ederek kissaları sana en güzel şekilde anlatıyoruz" (Yûsuf sûresi, 3). Zümer sûresinde ise, "Allâh (Kur'ân'ı) sözlerin en güzeli olarak indirmiştir" âyeti vardır (âyet, 23). Kur'ân-ı Kerîm'de ülkelerin güzel, döşemelerin güzel, ağaçların güzel, atların güzel, sözlerin ve her türlü davranışların güzel oluşları ve güzel sıfatıyla vasıflandırılışları başlı başına bir hâdisedir. Okuyana ve Kur'ân-ı Kerîm'den doğan medeniyetin çeşitli vatanlardaki işlenmiş güzelliklerine dikkat edenlere, bir iman kitabının güzel üzerinde bu kadar ısrarla duruşundaki hikmeti düşündürür; medeniyetin büyüklüğünü hazırlayan sırlardan birini açıklar. Aynı dînin peygamberi de tabî'atıyla aynı anlayıştadır: Bir mezar ziyâreinde kazılmakta olan çukurun içinde intizam-

sızlık gören Cenâb-ı Peygamberin, bunun düzeltilmesini emrettiği bilinir. Mezar içindeki pürüzlerin ölüye ne gibi zararı olacağını soran bir sahâbî'ye, Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz'in cevâbı şöyle olur: "Gerçekten bu pürüzlerin ölüye ne zararı ne de faydası vardır. Ancak bu, yaşayanın gözlerini rahatsız etmemek içindir"²²⁷.

4) Temizlik:

İslâm medeniyetinin diğer bir esâsı, dînin emrettiği **temizlik**'tir. İslâmîyet, temizliği îmânın şartlarından sayan yegâne dindir. Bu temizlik hem vücut hem ruh temizliğidir. Esâsen günde beş defâ, vücûdun, el, ayak, yüz, boyun gibi her türlü kirlere açık uzuvlarını temizlemeği emreden bir dînin hazırladığı bu temizlik ve temizlik alışkanlığının, ona îman edenlerde bir rûh ve vicdan temizliği uyandırmaması mümkün değildir. Kaldı ki her Müslüman, Allâh'ın huzûruna çıkıp namaz kılacağı yeri her türlü kirlere temizlemek vazîfesindedir ve Kur'ân-ı Kerîm, hemen her fırsatta, inanmışlara rûh ve vicdan temizliği, vücut ve çevre temizliği emreden bir maddî medeniyet kaynağıdır. Bu temizlik rûhu, İslâm'ın daha ilk vahiylerinde Server-i Enbiyâ Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ilâhî bir emirle duyurulmuştur: "Ey örtüsüne bürünen! Kalk, uyandır! Rabbını tekbîr et! Elbiseni temizle! Kötülüklerden sakın!" (Kur'ân-ı Kerîm, Müdessir, 1-5). Bu vahiy, asırların emri olmuş, İslâmîyet, gusûl ve abdest adı verilen vücut temizliğini farz kılmış; ibâdetin hem gönül hem vücut temizliği içinde makbul olacağını Müslümanlara ikinci bir rûh gibi üflemiş ve bu temizlik alışkanlığı, Müslüman dünyâsının bir dünyâ medeniyeti kurmasında büyük vazîfe görmüştür. Kur'ân-ı Kerîm, "Ey îman edenler, namza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi, topuk kemiklerine kadar ayaklarınızı yıkayın! Eğer bütün vücûdu yıkamayı gerektiren halde iseniz, temizlenin!"; "Allâh sizi arıtp üzerinize olan ni'metini tamamlamak ister" (el-Mâide, 6) diyordu; "...kendi aranızdan bir peygamber gönderdik ki, o, size âyetlerimizi okuyor, sizi (Allâh'a eş tutmaktan, günahlardan, maddî ve mâ'nevî kötülüklerden kurtarıp) tertemiz yapıyor, size Kitâb (Kur'ân'ı) ve hikmeti (içinde bulunan hükümleri) öğretiyor, bilmediğiniz şeyleri size bildiriyor" (Bakara, 151) diyordu. İnsanlara rûh ve nefis temizliği emrediyor; "Kendini arıtan sa'âdete ermiştir" (Şems sûresi, 9) buyuruyordu. Temizliği o ölçüde şart koşuyordu ki, Kur'ân-ı Kerîm için "Bu Kitâb'a ancak arınmış olanlar el sürebilir" (el-Vâkı'a sûresi, 79) bu-

yuruyordu. Vâdettiği cennetinin bile içecek sularının azîz vasfı temizlikli: **"Rableri onlara tertemiz içecekler içirir"** (el-İnsân sûresi, 21), **"Altlarından akan 'Adn cennetleri, temizlenen kimselerin mükâfâtıdır"** (Tâ Hâ sûresi, 75-76). İslâm Peygamberi, **"Câmiye giderken en temiz ve güzel elbiselerinizi giyiniz. Güzel koku sürünüz, câmiye ve misâfirliğe giderken soğan, sarımsak gibi başkalarını rahatsız edecek koku neşreden şeyler yemeyiniz"** diyordu. Dışlerin misvakla temizlenmesinde ısrar ediyor; temizliğin insan ömrünü uzatacağını bildiriyordu. Bütün bunlar ve burada sayılamayacak kadar çok benzerleri, İslâm, bilhassa İslâmî Türk medeniyetinin niçin türlü iç ve dış temizliklerle işlenmiş bir beyaz medeniyet oluşunun kesin çizgileridir.

İslâm milletleri içinde İslâm'ın temizlik esaslarına derin bir bağlılıkla uyan milletlerden biri Türkler'dir. Türkler, millî mizac ve 'âdetlerine uygun bu emri zevkle ve itâatle yerine getirmişlerdir. İslâm imânıyla fethe edilen şehirlerde câmi' sayısı kadar hamam yapılması, şehirlerin birçok konak ve evlerinde san'atla işlenmiş, mermer saltanatı içinde beyaz, kubbeli, odalı, kurnalı ferah hamamlar bulunması; değil yalnız şehir evlerinde, köy evlerinde 'bile mutlaka yıkanacak bölmeler bulunması hep bu dîni-millî temizliğin eserleridir. İslâmî Türk temizliği ve Türk hamamları, dünyâca meşhur olmuş, çok sayıda batılı ziyâretçi ve ressamlar bu mevzûda kitaplar dolduracak yazılar yazmış, resimler yapmışlardır. Bunlardan biri XVI. asır Avusturya elçisi Busbeck'dir: **"Türkler vücut kirliliğinden nefret ederler, bunu âdetâ suç sayarlar. Onların gözünde pislik rûh pislighinden kötüdür. Bu sebeple sık sık yıkanır. Kadınların çoğu, umûmî kadın hamamlarına giderler. Hür ve halayık kadınlar bu hamamlarda toplanırlar²²⁸"**.

5) Hak ve 'Adâlet:

İslâm medeniyetine zafer sağlayan 'amillerden biri de onun **hak ve adâlet** anlayışındadır. İslâm, insan haklarını ve bu hakların korunmasını çok kere ibâdetin üstünde görür bir dindir. Seyyidü-Beşer Hz. Peygamber (s.a.v.)'in **"Bir mülkün temeli adâlettir"** Hadîsi, yâhut **"Bir ülke küfürle ayakta durabilir de, zulümle ayakta duramaz"** diyecek kadar, adâlete, imandan üstün değer verişini bunun delilidir. **'Adâlet** mevzuunda İslâm o kadar hassasdır ki, yine Seyyidü's-Sakaleyn ve Mefhar-ı Kevneyn Hz. Muhammed (s.a.v.), **"Bir saatlik 'adâlet altmış senelik (nâfile) ibâdetten hayırlıdır"** gibi çok medenî bir kelâm ile, 'adâletin in-

san cemiyetlerin idâresindeki ehemmiyetini belirtmiştir. Böylelikle İslâm dîni Allâh'ın bir'liği temelinden hemen sonra **ilâhî 'adâlet** temeli üzerinde kurulmuş ve insanlara 'adâletle muâmeleyi imânın hedefi kabul etmiştir. İnsanlara 'adâletle muâmele, şüphesiz diğer dinlerin, bilhassa Hristiyanlığın da üzerinde hassâsiyetle durduğu bir hâdisedir. İslâm, bir bakıma kendinden önceki dinlerin hak ve 'adâlet prensiplerini bütünler; 'adâleti yalnız mülkün değil imânın da temeli sayar. Kur'ân-ı Kerîm, **"And olsun ki, resûllerimizi açık delillerle gönderdik, insanların doğru olmaları için peygamberlere kitab ve terâzi verdik"** (el-Hadîd, 25) âyeti ile 'adâletin ilâhî kaynaktan indirildiğini bildirir. Bu biz-zat Allâh'ın böyle yaptığını **"Allâh hiç şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz ve zerre kadar iyilik olsa onu defalarca artırır"** (en-Nisâ, 40) âyetiyle haber verir; **"Hiç şüphesiz Allâh, size emânetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman 'adâletle hükmetmenizi emreder"** (en-Nisâ, 58) buyurur ve bu öğüdün güzelliğini hatırlatır. **"Ey insanlar! Allâh için, 'adâleti gözeten şâhidler olun! Bir millete olan öfkeniz sizi 'adâletsizliğe sürüklemesin. 'Âdil olun! Bu, takvâya daha yakındır."** âyeti de Kur'ân-ı Kerîm'dedir (el-Mâide, 8). İslâm medeniyeti, Kur'ân'ın bu emirlerini bir ibâdet olarak tatbik etmiş, birçok İslâm halife, emîr ve hâkimleri, insan haklarını korumayı vicdanlarının ve imanlarının emri ve vazîfesi bilmişlerdir. Bir misâl olarak, ikinci halife Hz. Ömer'in 'adâlet anlayışı bütün insanlığa örnek olacak ölçüde ve en hassas bir ma'nevî terâzi değerindedir. Bu 'adâlet, İslâm-Türk şâiri Mehmed Âkif'in bir hikâyesinde:

Kenâr-ı Dicle'de bir kurt aşırsa bir koyunu,

Gelir de adl-i ilâhî sorar Ömer'den onu!

mısrâlarının 'adâlet ve mes'ûliyet duygusu içinde belirtilmiştir. Halife Ömer'in ağzından söylenen ve derin mes'ûliyet endişesi ifâde eden bu sözlerde, âdetâ İslâm'ın 'adâlet'deki hassâsiyeti hulâsa edilmiştir²²⁹.

V- İSLÂM MEDENİYETİ VE TÜRKLER:

Bu medeniyetin yayılma ve yaşamasına hizmet eden milletler arasında çok şerefli bir mevki Türkler'indir. Türkler İslâmiyeti hiçbir baskı olmadan benimsemişlerdir. Sonra İslâm imânı uğruna döğüşmek ve onu

229 İslâm medeniyeti ve kültürü başlığı altındaki bu bilgiler, Nihad Sâmî Banarlı'nın mezkûresinin "İslâm Medeniyeti" bahsinden pek az değişiklikle yapılarak aynen hulâsa edilmiştir: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, I, s. 94-102.

korumak vazifesini âdetâ tek başlarına üzerlerine almışlardır. İslâm dünyâsına evvelâ askerî, sonra siyâsî sâhalarda hâkim olan Türkler, asırlarca en kudretli İslâm devletlerini kurmuş, XVI. asırdan XX. asır başlarına kadar da bütün İslâm âleminin liderliğini ve halifeliğini yapmışlardır²³⁰. Bu asırlarda Türk demek Müslüman, Müslüman demek Türk demektir. Devlet'in toprakları "Memâlik-i İslâm", hükümdârî "Pâdişâh-ı İslâm", ordusu "Asâkir-i İslâm", dînî reisi "Şeyhu'l-İslâm", Devlet merkezi "Dâru'l-Hilâfe" ve halkı en koyu Müslümandı. Bugün İslâm medeniyeti hakkında en 'ilmî ve mufassal tedkik **İslâm Ansiklopedisi**dir. Dört ciltlik Fransızca aslından, Millî Eğitim Bakanlığı himâyesinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden müteşekkil bir hey'et tarafından ikmâl, ta'dîl ve te'lif suretiyle tercüme edilip 1940-1986 seneleri arasında toplam onbeş ciltte tamamlanan bu eser âdetâ bir Osmanlı ansiklopedisidir. Zaten bunun başka türlü olması da mümkün değildir. Zira bu millet ve devlet İslâm ile iç içe olup kaynaşmış; son ve ekmel dîn olan İslâm'a hizmeti en büyük gâye ve hizmet bilmıştır.

Osmanlı Cihân Devleti'nin I. Dünyâ Harbi'nden sonra inkırâzını müte'âkib onun toprakları üzerinde bugün 25'den fazla devlet kurulmuştur. Fakat onun bıraktığı ne Balkanlar ve ne de Orta Doğu coğrafyasında sulh ve sükûn te'sis edilememiştir. Orta Doğu'daki harbler, o zamandan beri yüzbinlerce insanın hayâtına mâl olmuştur.

Müslüman Türkler'in İslâm medeniyeti'ne hizmet ve yarınları, en az 500 sene hüküm sürdükleri Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Anadolu gibi coğrafyalarda te'sis ettikleri câmi', medrese, köprü, kemer, çeşme, sebîl, çarşı, bedesten, hastahâne, dârüşşifâ, su yolu, hamam, kale, kışla, saray, kütüphâne, imâret ve aşhâne nev'inden binbir çeşid mi'mârî, ilim ve san'at eserleri ile ortaya konmuştur. Bizce dünyânın yedi hârikasından biri ve ilki olan Topkapı Sarayı Müzesi ile Konya, İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi pâyitahtlık yapmış olan şehirlerde meydana getirilmiş medeniyet eserleri; dünyaca meşhur İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi ile birçok mahallî kütüphânelerdeki yüzbinlerce yazma eser; nihâyet "Muhteşem Süleyman Sergisi" ve benzeri sergilerle Batı kütüphâne ve müzelerinde mevcut İslâm-Türk kültür varlıkları bunların canlı misallerini teşkil ederler²³¹.

230 Banarlı, I, 97-98. Ayrıca bk.: Tahsin Banguoğlu, **Kendimize Geleceğimiz**, İstanbul 1984, s. 21.

231 Mi'mârî, medeni, ilmi, ictimâî eserler hakkında umûmî mâlûmat için krş.: E. Hakkı Ayverdi ve İ. Aydın Yüksel, **İlk 250 Senenin Osmanlı Mi'mârîsi**, İstanbul 1976; aynı müellifler ve diğerleri, **Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri: Romanya, Macaristan**, I, 1. ve 2. kitab, İstanbul 1977; II. cild, 3. kitab: **Yugoslavya**, İstanbul 1981; III. cild, 3. kitab: **Yugoslavya**,

XVIII. asrın başında Türk-İslam medeniyeti olgunluk çağını yaşıyordu. Büyük devlet, Osmanlı Devleti'ydi. Bütünlük, birlik ve en köklü devlet teşkilâtı ondaydı. Milletçe yine ordu hâlindeydi. Donanması Akdeniz'e hâkimdi. Umûmî refah vardı; geniş, düzenli ve yeterli bir el sanâyi'ine sâhipti. Eğitim oldukça yaygındı. Man'evî hayat, içtimâ'î nizam, emniyet ve âsaiyş yerindeydi. Güzel san'atlar kemâlindeydi. Süleymâniye'nin ve Selimiye'nin yanı sıra bir Sultan Ahmed ve bir Yeni Câmi' yükseliyordu. "Mûsikisinde bir taraftan dîn, bir taraftan bütün hayât akmış"tı. Lâkin, hemen her büyük medeniyetin olgunluk çağında görüldüğü gibi burada da bir durgunluk işâretleri vardı. Devlet'in dayandığı üç büyük müessese olan saray, Yeniçeri Ocağı ve Medrese kudretli devirlerindeki gibi değildi. Yerini dolduramayan pâdişahlar yüzünden Saray ağırlığını kaybetmiş; Yeniçeri Ocağı yozlaşmış; Medresenin önceki kemâli kalmamıştı. Hıristiyan dünyasında ise umûmî hayat henüz Orta Çağ'ın devamından pek farklı bir şey değildi. Hakikatte feodal nizam devam ediyordu; engizisyonlar durmamıştı. Ancak bugün târihin ışığında daha iyi görülmektedir ki, 200 seneden beri bu 'âlemde adım adım birçok yenilikler meydana gelmişti. Bir Rönesans devri, bir Reformasyon devri yaşanmıştı. Amerika, Umud Burnu ve Uzak Doğu keşfedilmişti. Millî diller gelişmiş, matbaacılık ilerlemişti. Müsbet ilimler üniversitelerde yer almış, skolastik zihniyet sarılmıştı. Teşkilatlanma ilerliyordu. Batı'da artık bunların getirdiği yeni bir hayatilik vardı; bir moral kalkınma göze çarpıyordu. İslam Dünyası Avrupa'ya te'sîr eden muhteşem 'ilim medeniyet çağlarını geride bırakıp bir durgunlaşma devrine girer ve inhitat basamağına ayak atarken Hıristiyan Dünyası târihî bir yükselişe hazırlanmış bulunuyordu²³².

Batı'da değişik bir medeniyetin gelişmekte olduğu fark edildiği zaman Türkiye'de evvelâ oranın modası taklid edilmeye başlandı. Lâle Devri (1130-1442/1718-1730)'nin kasırlarında rağbet gören Fransız saraylarının modası idi. Bunu matbaanın resmen açılışı tâ'kîb etti. Böylece Tür-

İstanbul 1981; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, IV, 4., 5., 6. kitab, İstanbul 1982; T. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mi'mârisinde II. Bâyezid, Yavuz Selim Devri, 886-926/1481-1520*, V. İstanbul 1983; E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri, 855-886/1451-1481*, c. IV, İstanbul 1974; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mi'mârisi*, İstanbul 1986; aynı müel., *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986; Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in İstanbul*, New York 1970; S.H. Eldem ve F. Akozan, *Topkapı Sarayı*, İstanbul 1982; kezâ bk.: Osman Turan, *Seçüklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965. Yukarıdaki 200-209. numaralı notlarda zikredilen eserlere de bakınız. Ayrıca bk.: Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984 (kezâ diğer eserleri: *Osmanlı Tarihi*, 6 cild; *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı; İlmiye Teşkilatı*).

232 Yukarıdaki mütâlaalar için bk.: Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğiz*, İstanbul 1984, s. 64-5.

kiye'ye, Batı'dan iki türlü yenilik gelmeye başlamış oldu: Moda ve medeniyet. Bir taraftan **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn** isimli mekteb kurulup (1210 h./1795 m.) müsbet ilimlere ve teknolojiye yol açılıyor, diğer taraftan da üstün vasıflı İslâm mi'mârîsi terk edilerek barok ve rokokò taklidçiliğine başlanıyordu. Bir yandan ordu modern silah ve eğitimle yeniden teşkilatlandırılmaya çalışılırken, öbür yandan da kıyafet değiştirme ile Batı'ya benzeme gayreti içine giriliyordu. Bu iki yenilik arasında aydınlar bir fark göremiyor, fakat halk muhafazakârlığını devam ettiriyordu. Halbuki Müslümanlar'ın, Batı Hıristiyan dünyası karşısında köklü bir kültürü vardı. Dîni, ahlâkı, örf ve âdeti, güzel san'atları ve üstün insânî vasıfları vardı. Müslüman Türkler, ayrı bir kültür muhîtinin büyük bir milletiydi. Elbette kültür istiklâlîni korumak ve yeryüzünde, şanlı tarihinden gelen şöretini ve İslâmî şahsiyetini devâm ettirmeliydi. O vakit idareciler bozulmuş, fakat halkta millî ve İslâmî bünye sağlam kalmıştı. Cemiyetin geleneği îcabı o yine idâreci sınıfa gayret ve himmet sâhibi kişileri vermekten geri durmuyor ve böylece Devlet ayakta kalıyordu.

İslâm medeniyetini terk ederek bu türlü başlayan Batılılaşma hareketi, XIX. asırda çok geniş bir taklîdcilik şeklini aldı. Buna devlet idaresinde **Tanzîmât** ve **İslâhât**, umûmî hayatta ise **Alafranga** adı verildi. Gerçi bu devirde müsbet ilimlerle teknoloji ve teşkilâtta ileri adımlar atılarak zamânın gerisinde kalınmamaya çalışılıyordu. Osmanlı Devleti artık, Batı'nın da baskısı altında mu'âsır bir memleket olma yolunda ilerliyordu. Ancak bu, madalyonun bir yüzüydü. Diğer yüzünde, aydın sınıfta alafranga geniş bir kültür istilâsı şeklini alıyordu: Kıyâfet, mobilya, 'âdetler ve ahlâk hepsi Avrupa'dandı. Mi'mârî, ampir; mûsikî, alafranga idi. Batı'dan alınacaklarla alınmayacaklar ayırd edilmiyordu; yahud, Cevdet Paşa (1238-1312/1822-1895) gibi ayırd edenler dinlenmiyordu.

Diyebiliriz ki, bu asır boyunca Türk milletinin gurur ve haysiyetini kıran, mâ'neviyâtını bozan ve giderek onu Batı karşısında bir aşağılık duygusuna düşüren iki şey varsa, biri bu devirde Batı Hıristiyan dünyâsının bütün ağırlığı ile Osmanlı Devleti üzerine yükselmesi ve yerli Hıristiyan unsurları ayaklandırmasıdır. Diğer de, millî ve İslâmî değerler sistemini sarsan, kendi kültürümüz ve inancımızı çürüten alafrangadır²³³. Bu, aydının hayatına girdikçe Batı hayranlığı artırıyor. Bu yabancılaşma, halk ile aydını birbirinden daha çok uzaklaştırıyor. Hattâ halkta ve din 'âlimlerinde, tabîî bir mukâvemet meydana geldi. Fakat bunlar her zaman, ve yerli yersiz, câhillik ve taassubla ithâm edilip

233 T. Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, s. 138.

küçümsendiler.

Batı firkiyatını daha yakından tanıyanlar Hıristiyan olmadılar ve olmadılar. Fakat Avrupa'da yaygınlaşan materyalizme ve dinsizliğe saplandılar. Fransız müsteşrik Joseph Ernest Renan (1823-92)'in "İslâmiyet terakkîye ve ma'ârifîye mânidir" sözü de aralarında yer buldu²³⁴. Şâir Ziya Paşa (1241-1297/1826-1880) bu sakım düşünce sâhiblerini şöyle tenkid eder:

İslâm imiş devlete pâbend-i terakkî

Evvel yoğ idi işbu rivâyet yeni çıktı

Vatan şâiri Nâmık Kemal (1256-1305/1840-1888) ise, Renan'a bir red-diye yazdı²³⁵.

1908'de başlayan Meşrûtiyet Devri'nde, Batı'dan gelmiş iki zıd fikir çarpışıyordu: Materyalizm ve milliyetçilik. Hürriyet havasından istifâde eden şâir Tefvîk Fikret (1283-1333/1867-1915) ve gazeteci Dr. Abdullah Cevdet (1285-1351/1869-1932) açıktan açığa dinsizliği, kozmopolitliği ve beynelmileciliği yayıyorlardı²³⁶. Şâir-filozof Ziyâ Gökâlp (1293-1342/1876-1924) Türkçülük ve Milliyetçilik'i, İstiklâl Marşı şâiri Mehmed Âkif Ersöy (1290-1355/1873-1936)da İslâm Birliği ve Medeniyetini müdâfaa ediyordu²³⁷. 1923'de Cumhuriyet devri başladığı zaman, birbiri-

234 Aynı eser, s. 123, 138.

235 **Külliyyâ-ı Kemâl: Birinci Tertîb, I: Ronân Müdâfaanâmesi**; "Fransa Akademisi a'zasından müteveffâ Ernest Ronân tarafından İslâmiyet'in güyâ mâni'i terakkîyat ve mâni-i ma'ârif olduğuna dâir irâd edilmiş olan bir hutâbeye karşı berâhîn-i kâtî'âyî câmi' reddiyedir ki şân-ı celîl-i İslâmiyet'i delâil-i münevvere-i Şer'iyye ve mantıkîyye ile bi-hakkın ilâ eder", İstanbul, tarihsiz. Burada Renan'ın: "İslâmiyet'indin olmak itibariyle güzel cihetleri vardır. Her ne vakit bir câmi'ye girsem şiddetli bir heyecân-ı vicdâniden -onu da söyliyeyim mi- Müslüman olmadığım için bir nevi teessüfden berî olduğum yoktur. Fakat İslâmiyet fikr-i beşer için muzır olmuştur" (s. 47) gibi birbirine zıd ifâdeleri de vardır. Hattâ 29 Mart 1883'de Sarhonne'da verdiği, muhtemelen aynı konferansta, İslâm tefekkürünün asırlarca devam eden üstünlüğünü ve Orta Çağ Avrupası'ndaki sürekli tesirini ortaya koymuştur (S.K. Yetkin, **İslâm Mimârisi**, 3, Renan'ın bu husustaki sözlerini iktibas eder. "İslâmîlik ve Bilim" adını taşıyan Renan'ın bu hitâbesi, Ziya İshan tarafından tercüme edilerek şu eserde neşredilmiştir: **Mektublar ve Konferanslar**, Ankara 1946, s. 183-205).

236 T. Banguoğlu, **Kendimize Geleceğiz**, s. 139. Tafsilât için krş.: N.S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, II, s. 1026-27, 1033; Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri**, Ankara 1988, s. 122-25, 406-411; Eşref Edib, **Tevfik Fikret'i Beş Cephe-den Kırk Muharrirîn Tenkitleri**, İstanbul 1943, s. 42-59; Tefvîk Fikret, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, hazırlayan: İsmail Parlatır, Ankara 1987, s. 219-20, Fikret'in koyu Müslümanlığı zamanındaki Tevhîd üzerine yazısı ve şiiri; Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s. 12-5, 129-58, 325-56, materyalizm ve İslâm dîni, cemiyetin ilerlemesi ve din, bu mes'elelerin Meşrûtiyet devrindeki durumu anlatılıyor; H. Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, I, İstanbul 1966, 387-405.

237 Gökâlp, fikirleri Cumhuriyet devrimlerine tesir edenlerden biridir. Tafsilât için bk.: Ercümen Kuran, **Atatürkçülük Üzerine Denemeler**, Ankara 1981, s. 63-8; Ziya Gökâlp, **Türkçülüğün Esasları**, hazırlayan: Mehmet Kaplan, İstanbul 1972, **Principles of Turkism** (1968). Eserleri, 100. doğum yılında 1976'da bastırıldı. Âkif'e gelince; M. Akif'in Arapçadan tercümelere, **Sebilürreşad**'daki makale ve şiirleri, şiirlerini topladığı **Safahât**'ı (kendî zamânındaki 3. baskı, İstanbul 1346/1928; damadı Ömer Rıza Doğrul'un açıklama baskısı

ne zıd bu dünya görüşleri iyice taraftar bulmuş olarak devâm ediyordu. Netîcede, Ziyâ Gökalp'in ve Garblılaştırmayı isteyen diğer müelliflerin fikirleri resmî ideoloji olarak kabul edilip tatbikat safhasına kondu. Devamlı fikir değiştiren Gökalp, sonunda, Müslüman Türk cemiyetinin kültür çevresini kökten değiştirerek Avrupalı olmasını istiyordu. Bu mümkün değildi. Sebebini, eski ma'ârif vekillerinden olan ve 1949'da dîni mekteplerin ve tedrisâtın yeniden canlanmasına emeği geçtiğini hâtîrâtında anlatan Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu (1904-89)²³⁸ndan öğreniyoruz. Banguoğlu, hocası GAL'in müellifi Prof. Dr. Carl Brockelmann (1868-1956) ile Prof. Dr. Paul Wittek'in Türkiye'deki garblılaştırmanın mânasızlığına işaret edince uyanmış olanlardır. Türkler'in büyük İslâm medeniyetini bırakıp Batı medeniyeti'ne geçişlerine hayret ettiklerini bu iki Garblı ilim adamı Banguoğlu'na bizzat ifâde etmişlerdir. Zîrâ İslâm toplumunu değiştirmek mümkün değildi:

"Bu niçin mümkün değildi? Çünkü biz ırkça, dince ve kültürece o milletlerden büsbütün ayrı bir millettik. Irkımızdan, dînimizden ve kültürümüzden de bir şikâyetimiz yoktu. Bizim şikâyetimiz Batı'dan gelen yeni maddî şartlara vaktinde ayak uyduramamış olmaktı ki bunun da târihi ve bize âit ahlâkî sebepleri vardı. Biz bu toprakları vatan edindiğimiz 900 yıldan beri de millî karakterimizden bir şey kaybetmemiş, Müslümanlık'tan aldığımız feyzi korumuş ve bu arada kültürümüzü işlemiş ve onu dörtbaşı mamur bir kültür hâline getirmiştik. Her hangi bir medeniyete kuyruk olacak bir iptidâî kavim değildik. Oysa şimdi tuttuğumuz yol kayıtsız şartsız taklit yoluymuş. Halktan kopmuş aydınlar bir yana, millet buna gönüllü değildi.

Öbür yandan katılmak istediğimiz 'âilenin bize karşı davranışı hiç de müsâit değildi. O kendi ırk sınırlarını, din sınırlarını çizmiş, kendi üstünlük iddiâsı, gurur ve bencilliğinin köşesine kurulmuş, başka bütün insanlığı itmiş, horlamış şımarık bir kapalı 'âlem. Husûsiyle bize karşı sönmez bir târihi kin besliyordu. Ve insan olarak da Batılı bizden daha az insandı. Ona katıldığımızı ilân etmek hem kendi kendimizi aldatmak, hem de millî gurûru fedâ etmek olurdu. Çağdaş olmak ise ondan olmak demek değildi. Bana bizi tanıyan Batılı iki ilim adamı (Brockelmann, Wittek)

1944, beşincisi 1956; Ertuğrul Düzdağ tarafından yapılan yeni. tashihli, ilâveli baskı: 1987) meşhurdur. *Safahat*'da Asr-ı Saâdet'den İslâm ile bugünkü Müslümanlar ve mes'elelerini, İslâm ve Batı medeniyetleri hakkındaki düşüncelerini çok veciz mısralarla anlatmıştır. Ayrıca bk.: Mehmed Âkif, "Müslümanlıkla Medeniyet", *Sırâtımüstakîm*, V: 127 (9 Safer/27 Kanûnüsânî 1326), 372-76, 388-90, 404-5, 425-6; VI: 131 (8 Rebîulevvel/24 Şubat 1326), s. 6-7, 23, 54-5, 69-70, 86-8, 103-4, 117-8, 181-2, 201, 214, 242-3, 291-2, 305-6.

238 Hayatı ve eserleri için bk.: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 309-310; Nebioğlu, *Kim Kimdir*, s. 114

şöyle demişlerdir:

Hem niçin Avrupalı olacaksınız, canım? Sizin ayrı [ve büyük bir medeniyetiniz,] bir büyük târihiniz var, kültürünüz var²³⁹.

Prof. Dr. Banguoğlu devam ediyor:

"Bu defa 'kayıtsız şartsız Batı medeniyeti' parolası ile bir geleceğe yöneliyorduk. Harp sâhasında büyük bir zafer kazanmış, ama kültür sâhasında Batı'ya teslim olmuş oluyorduk. "Din ferdî bir husustur" diye o, millî değerler sistemi dışında bırakılıyor, onun başta gelen sosyal vasfı inkâr ediliyordu. 'Umûmî ve meslekî din eğitimi kaldırılmıştı. Bunun tabîî sonucu olarak dînî hayat, ona bağlı olarak da umûmî ahlâk geriledi. Bir yandan da millî hayâta renk veren gelenekler terk edildi, millî san'at kötülendi, onun yerine Batı'nın yeni zamanlarda soysuzlaşmış olan san'atı kopya edildi. Yaşayan dil ve millî tarih de bu tahribattan kurtulamadı²⁴⁰."

Cumhûriyet devrinin inkılâp hareketlerini yakından tâ'kib etmiş, bunları yapanlarla teş'rik-i mesâ'ide bulunmuş ve bizzat kendisi de kenarından tutmuş olan Profesör Banguoğlu, sözü, Türkiye'nin son senelerde içine düştüğü buhrana getirerek yazısını şöyle tamamlamaktadır:

"Yeni zamanlardaki bu gidiş bize pahalıya mâl olmuştur. Kıymet hü-kümleri sarsılmış, millî kültür ihmâl edilmiştir. Materyalist bir eğitim yeni nesillerde, başta dînî hayat olmak üzere bütün mâ'nevî değerler sistemini hırpalamıştır. Bu bizi toplulukça bir mânevî bunalıma sürüklemiştir. Son zamanlardaki kavram kargaşalığı, fikir perîşanlığı, anarşi, terör bu mâ'nevî buhrânın mahsûlüdür.

Ama bu felâketli durum sonunda, hattâ henüz resmen itiraf etmediğimiz bir uyanış da vardır. Türk milleti elbette cihan târihinde sâhip olduğu müstakil yeri koruyacak ve yine İslâm kültürü çevresinin baştacı olacaktır²⁴¹."

Türkiye'nin, dolayısıyla İslâm dünyâsının son bir asırdır Batı medeniyeti karşısındaki tavrı; meydana gelen fikrî ve içtimâ'î cereyanlar; Batı medeniyeti'nin te'sîri ve öne geçmesinin sebepleri; İslâm 'âleminin teknolojik bakımdan iki asırdır Batı'dan geri kalmasının sebepleri ve ilerleyebilmesinin yolları hakkında çok konuşulmuş ve yazılmıştır²⁴². Bunları

239 T. Banguoğlu, **Kendimize Geleceğimiz**, s. 111; 43-4.

240 T. Banguoğlu, **Kendimize Geleceğimiz**, s. 139-40.

241 **Aynı eser**, s. 111-12.

242 Meselâ bk.: Said Halim Paşa (1863-1921), **Buhranlarımız**, baskıya hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, tarihsiz, Tercüman 1001 Temel Eser (ilâveli yeni baskısı, İz Yayınları, İstanbul 1991), Osmanlı Devleti I. Dünyâ Harbi'ne girdiği zaman sadrîzâm olan müellif'in şu

tekrar ve tafsîl etmek mevzuumuzun dışındadır. Ancak belirtmeliyiz ki, "dîn, terakkîye mâni'dir" sözü, yakın zamanlara kadar, dîne muhâlif olanlarca ileri sürülmeye devam etmiştir. Hem İslâm'ı ve medeniyetini, hem de Batı'yı bilmemekten kaynaklanan bu iddi'aya karşı, insaf ve irfân sahibi 'âlimler, zaman ve zemîn musâid oldukça gerekli cevabı vermekten geri kalmamışlardır. Mesela Anayasa Hukûku'nun başta gelen otoritelerinden ve vecîz Türkçesiyle en muğlak hukûkî mes'eleleri vecîze gibi anlatan, eserleri ve yazılarıyla ilmî üstünlüğünü isbat edip etrafında bir sevgi ve hürmet halesi meydana getiren Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil (1893-1967)²⁴³, böyle bir cevâbı, bir hukuk kitabının kısa bir dipnotunda bile vermek ihtiyâcını hissetmiştir. "Türkiyemizin asırlardan beri garb dünyâsının eşiğinde yaşamasına rağmen geri kalmasının başlıca sebebini, bazı çapraz görüşlüler dinde yani İslâmiyette görmekte ve bundan dolayı İslâmiyet'e karşı kin beslemektedirler. Bunun ne kadar sığ ve sathî bir görüş olduğunu düşündükçe üzülmemek kabil değildir" diye başlayan bu notta Profesör Başgil, İslâm'ın ilim ve ma'ârifeye verdiği değeri, Avrupa'yı hayran bırakan İslâm medeniyetini ve nihâyet onun çöküş sebeplerini en açık bir şekilde kısaca şöyle anlatmaktadır:

"İslâmiyet, mârûf dinler arasında, terakkîye en müsâit bir dindir. Çünkü İslâmiyet ilme ve ma'rifete en yüksek bir yer vermektedir. Târihen de vermiş, milâdın sekizinci asrından ondördüncü asrına kadar bütün dünyaya ilim ve medeniyet nûru saçmıştır. Altıyüz seneye yakın bir zaman devam eden bir İslâm mu'cizesi vardır ki, bunun hayranları bizzat garblılardır. Garp dünyâsı Rönesansı, hattâ Reform hareketlerinin bile doğuşunu İslâm ilmine ve İslâmın yüksek fikir adamlarından öğrendiklerine borçludur. Onuncu asır sonlarından itibaren Sicilya yolu ile İtalya'ya ve Pireneler'den Fransa'ya yayılan İslâm ilmi ve medeniyeti, cehâlet karanlığı içinde uyuyan Avrupa'yı uyandırmış ve garb dünyâsına ilmî çalışma metodlarını öğretmiştir. Eğer İslâmiyet, zannedildiği gibi, terakkîye mâni olsaydı, dünyaca bilinen bu İslâm mu'cizesi doğmazdı. Ne yazık ki, bu güzel ve yüksek medeniyet şarkta Cengiz ve Hulâguların kan kusturan zulmü ve ateş saçan

risâlelerinden meydana gelmiştir: Meşrûtiyet, Mukallitliklerimiz, Fikrî Buhrânımız, İçtimâî Buhrânımız, Taassup, İslâm Aleminin Gerilik Sebepleri Üzerine Deneme, İslâmlaşmak; yeni baskısına, "İslâm Devlet Yapısı" isimli risâlesi ile müellifin diğer bir kısmı hâtürâtı da dâhil edilmiştir. Z. Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Ankara 1976; T.Z. Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul 1962; İ.H. Danişmend, Garb Menba'larına Göre Garp Medeniyetinin Menba olan İslâm Medeniyeti, 6. baskı, İstanbul 1979; Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara 1981; aynı müel., Doğu-Batı Sentezi, İstanbul 1963; O. Turan, Türkiyede Manevî Buhran: Din ve Laiklik, Ankara 1964; Erol Güngör, İslâmın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1981.

243 Eserleri arasında, Din ve Lâiklik, (4. baskı, İstanbul 1979, sahasında yazılan kıymetli ve ilk eser); 27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri (Fransızca yazdı; çevirenler: Ali Sebük ve İ. Hakkı Akın, İstanbul 1966); Demokrasi Yolunda (İstanbul 1961); İlimin Işığında Günün Meseleleri (İstanbul 1960) vardır. Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk.: TDEA, I, s. 242-43; Meydan Larousse, I, s. 195; KKA, s. 122.

istibdâdı, garbte yani Endülüs'te de İspanyolların intikam devri altında çökmüş ve bir daha doğrulamamıştır.

Hayır! Türkiyemizin ilerleyememesinin başlıca sebebi din değil, çöktürücü bir Devlet baskısı ve menfur bürokrasi istibdâdıdır. Bugün yirminci asrın ortasında bile, bu baskı Türkün daha mektebden ve kışladan itibaren, omuzlarına çökmeye başlamakta ve bu istibdat bugün bile Türk ferdine ömür boyunca rahat nefes aldirmamaktadır²⁴⁴.

Tanzîmat'dan sonra başlayan Garblılaşıma hareketleri sebebiyledir ki, İslâm medeniyeti'ne karşı i'timad sarsılmış ve bu yüzden de Batı medeniyetine yönelinmiştir. Türkiye'deki ıslâhat ve inkılâbların sebebi budur. Şimdi ilim dünyâsında İslâm medeniyeti hakkında tarafsız ve ilmî tedkikler yapılmaktadır. Bunları yapanların ekseriyeti Batılı ilim adamlarıdır. Bu çalışmalardan ba'zılarının, tarafır bile olsa, İslâm medeniyeti'ne karşı sarsılan i'timâdın i'âdesindeki hizmetleri büyüktür. Prof. Başgil'in sözleri bu nevî araştırmalara müsteniddir. Biz de yukarıda Müslümanlar'ın ilme hizmetleri bahsinde İslâm medeniyeti'nin altın devrine ve Batı'ya hangi ilim adamları ve eserleri ile tesir ettiğine kısaca işâret etmiş bulunuyoruz. Müslüman Türk aydını bugün bu husûsu daha çok bilmek ihtiyâcında ve arzusundadır. Bu arzu, Batı ile temasa gelindikçe daha da artmaktadır.

NETİCE: İslâm Medeniyeti, milâdın sekizinci asrından onbeşinci asrına kadar dünyayı rakipsiz olarak idâre etmiştir. Hiçbir din, Müslümanlık kadar ilmi teşvîk etmemiş ve âlimlere değer vermemiştir. İslâm Medeniyeti'nin kaynağı, Müslümanlığın mukaddes kitabı Kur'ân-ı Kerîm ve Resûlullâh (s.a.v.)'in Sünneti'dir, yâni, Müslümanlık'dır. Bu nokta, İslâm Medeniyeti'nin ilk mühim hâdisesidir. Çünkü, meselâ, Avrupalılar Hıristiyân olmakla herhangi medenî bir hamle yapmamış, bunun aksine, Hıristiyan oldukları bütün Ortaçağlar boyunca derin bir taassub ve gerilik içinde yaşamışlardır. Aynı karşılaştırma Tevrât için de böyledir. Müsevîlik yeryüzüne yeni bir din getirmiş, fakat bir Müsevî medeniyeti kurup yükseltememiştir.

Müslümanlık ise böyle değildir. İslam Medeniyeti'nin başlangıcı tamamıyla onun mukaddes kitabı Kur'ân-ı Kerîm'e ve Peygamberi'nin Sünneti'ne dayanır. İslâm dininin öğrettiği tek Allâh ve âhîret inancı; insanlık, güzellik, iyilik, temizlik, hak 'adâlet ve dünyâ görüşü bu medeniyetin temellerini oluşturur.

²⁴⁴ Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilât Hukuku, Birinci Cild: Türkiye Siyasi Rejim ve Anayasa Prensipleri*, faskül: II, İstanbul 1960, s. 457 n. 1.

İslâm 'âlimleri, İslâm'ın kaynaklarını öğrenmek ve öğretmek, tedkik ve tetebbu' etmek maksadıyla Kırâ'at, Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Kelâm gibi İslâmî ilimleri meydana getirdiler. Arzı ve semâyı incelemek, kâinât ve tabî'at hâdiselerini araştırmak için de Astronomi, Optik, Tıp, Fizik, Kimyâ, Matematik, Mantık ve Felsefe gibi aklî ve tabî'î ilimleri inkişâf ettirdiler. İslâm'ın süzgecinden geçirek, eski Yunan ilim ve felsefesinden istifâde ettiler. Onları Avrupa'ya tanıtarak Rönesans'ın öncüsü olmak şerefini kazandılar. Avrupalılar Aristo'yu, İbn Rüşd ile İbn Sîna'dan öğrendiler.

Nihâyet, altı asır dünyaya hakkâniyet, 'adâlet, ilim ve irfânla hükmeden öyle yüksek bir İslâm medeniyeti, ilim ve san'atı meydana gelmiştir ki, çoklarımızca bilinmeyen ve "İslâm Mu'cizesi" denilen bu medeniyet, onuncu asırdan itibaren Endülüs yolu ile Fransa'ya, Sicilya'dan da İtalya'ya akmış ve Rönesans ile Reform hareketlerinin ortaya çıkmasında bile en büyük 'âmil olmuştur. Tıbda, farmakolojide, kozmografya ve astorolojide, hulâsa, müsbet denilen ilimlerin hemen bütün şubelerinde Garb dünyasının hocası İslâm 'âlimleri oldu; eski Yunan ilim ve felsefe eserleri Avrupa'ya el-Kindî, Fârâbî, Fahrurrâzî, el-Beyrûnî ve İbn Sînâ ile İbn Rüşd gibi büyük İslâm âlim ve filozofları tarafından tanıtıldı. Bu 'âlimlerin yüzlerce cild tutan eserleri Lâtince'ye ve daha sonra muhtelif Garb lisanlarına tercüme edilerek asırlarca üniversitelerde okutuldu. İbn Sînâ'nın meşhur **Kitabu's-Şifâ'sı**, Fransız Tıp Fakültesi'nde ondokuzuncu asrın başlarına kadar aynen okutulmaya devam etti.

İslâm Medeniyeti, yeni bir uyanış içindedir. Onun hakkında Garb'da yapılan araştırmalar ve telif edilen eserler, bu uyanışı sür'atlendirmektedir. Garb Medeniyeti'nin hatâsı ve sevâbı, insanlığa ne verip ne veremediği artık kendi mensupları tarafından da anlaşılmıştır. Bu hal, İslâm Medeniyeti hakkındaki merâkı artırmıştır. **EI¹** (**The Encyclopaedia of Islam**, 1. baskı, 4 cild, Leyden-Londra, 1913-1938), **EI²** (**The Encyclopedia of Islam**, Leyden-Londra, 1954 henüz 7. cildde ve N harfinde), **GAL** (C. Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, 3 cildi zeyl olmak üzere tamamı 5 cild, Leyden 1943-49), **GAS** (Fuad Sezgin, **Geschichte Des Arabischen Schrifttums**, 14 cild, Leyden 1967-94) ve **INDEX ISLAMICUS*** gibi eserler, sadece emperyalist maksadlarla değil, biraz da bu merak ve ilmî teccüslerle neşredilmiş mürâca'at kitablardır. Bunlar ve daha nice benzeri eserler; İslam 'alemindeki kütubhâneler

* J.D. Pearson ve yardımcıları tarafından derlenen bu eser, 1906 senesinden beri İslâm 'âlemi, kültür ve medeniyeti hakk'ında Batı dillerinde neşredilmiş makaleler bibliyografyasıdır. 8 cild, Londra 1958-1983, devam ediyor.

dolusu âsar; ayrıca göz kamaştırıcı san'at 'âbideleri, câmi' ve medreseler, tabakat kitapları; dünyâ üniversitelerindeki İslâm kültür ve medeniyeti araştırma merkezleri, her şeyden evvel târihde "İslâm Mu'cizesi" diye meşhûr olan İslâm ilim ve medeniyetinin bugünkü canlı şahidleridir. İslâm'ın ilim ve medeniyeti ne kadar yücelttiği aklen, naklen ve târihen sâbittir. İslâm'ın terakkîye mâni' olduğunu sadece iddi'â etmek değil, düşünmek bile cehâletin tâ kendisidir. İslâm "Oku!"makla başlar.